

MISLIGHETSRISIKOFAKTORER OG ISA 240

En Kritisk Analyse

Helene Øgreid

Veileder: Ellen Marthinsen Kulset

Masteroppgave, Revisjon og Regnskap

NORGES HANDELSHØYSKOLE

Dette selvstendige arbeidet er gjennomført som ledd i masterstudiet i regnskap og revisjon ved Norges Handelshøyskole og godkjent som sådan. Godkjenningen innebærer ikke at Høyskolen eller sensorer inntår for de metoder som er anvendt, resultater som er fremkommet eller konklusjoner som er trukket i arbeidet.

Innholdsfortegnelse

INNHALDSFORTEGNELSE	2
FORORD	4
OPPSUMMERING	5
1. INNLEDNING	7
1.1 BAKGRUNN	7
1.2 FORMÅL OG AVGRENSNING	10
1.2.1 Formål.....	10
1.2.2 Avgrensning.....	12
2. METODE OG KILDEKRITIKK.....	14
2.1 METODE.....	14
2.2 KILDEKRITIKK.....	15
3. ISA 240 – BEGREPSAVKLARING	20
3.1 ISA 240 OG REVISJONSRSIKOMODELLEN	20
3.2 ISA 240 OG BETYDNINGEN AV PROFESJONELT SKJØNN OG SKEPSIS.....	24
3.2.1 Profesjonelt Skjønn	25
3.2.2 Profesjonell Skepsis.....	27
3.2.3 Skjønn, Skepsis og Misligheter.....	29
3.2.4 Anvendelse av profesjonelt skjønn og skepsis	30
4. IDENTIFISERING OG VURDERING AV MISLIGHETSRISIKOFAKTORER	36
4.1 MISLIGHETSRISIKOFAKTORER OG MISLIGHETSTRIANGELET	36
4.2 MISLIGHETSTRIANGELET – EN GOD MODELL FOR VURDERING AV MISLIGHETSRISIKO I PRAKSIS?	39
4.3 MISLIGHETSRISIKOFAKTORER - ISA 240	44
4.3.1 Mislighetsrisikofaktorenes prediksjonsevne.....	47
4.3.2 Revisors identifikasjon av ytterligere mislighetsrisikofaktorer	54

4.3.3	<i>Betydningen av antall mislighetsrisikofaktorer.....</i>	<i>56</i>
5.	HÅNTERING AV IDENTIFISERTE MISLIGHETSRISIKOFAKTORER	58
5.1	HÅNTERING AV MISLIGHETSRISIKOFAKTORER – OVERORDNEDE HANDLINGER	59
5.2	HÅNTERING AV MISLIGHETSRISIKOFAKTORER – ØVRIGE REVISJONSHANDLINGER.....	62
6.	DISKUSJON OG KONKLUSJON	68
	LITTERATURLISTE	72

Forord

Denne oppgaven er utarbeidet i forbindelse med min gjennomføring av Norges Handels Høyskoles masterstudie i Regnskap og Revisjon. Arbeidet med oppgaven har vært en særdeles utfordrende, lærerik og interessant prosess. Jeg føler meg privilegert med tanke på at jeg har fått mulighet til å benytte et halvt år på å prøve å tolke, forstå og problematisere noen av de utfordringene som ISA 240 har å by på knyttet til mislighetsrisikovurdering. Bakgrunnen for dette er at jeg opplever revisjon, som fag og metode, veldig engasjerende. I tillegg har jeg også, gjennom flere års praksis i to av de store revisjonshusene, kjent på en viss frustrasjon ved anvendelse av nettopp ISA 240.

Jeg vil gjerne takke min nåværende arbeidsgiver, PwC, for at de har gjort det mulig for meg å gjennomføre denne utdannelsen, herunder også mine fantastiske kollegaer som jeg har hatt utallige interessante diskusjoner med de siste årene, og som på denne måten har hjulpet meg med å oppnå et solid grunnlag for å fullføre den.

Jeg vil også takke min veileder, Ellen M. Kulset, for alle gode råd og samtaler under utarbeidelsen av denne oppgaven.

Oppsummering

I denne oppgaven gjennomfører jeg en kritisk analyse og drøftelse av ISA 240's krav til identifisering, vurdering og håndtering av mislighetsrisikofaktorer.

Innledningsvis, i kapittel 1, redegjør jeg for bakgrunnen for og formålet med denne oppgaven. I praksis er det ISA 240 som setter rammen for hvor mye revisor skal gjøre for å ivareta sitt ansvar knyttet til misligheter. I tillegg er ISA 240 en støtte for revisor i og med at den også inneholder veiledning i samme henseende. Revisors oppgaver og plikter for å bidra til avdekking og forebygging av misligheter burde derfor være ganske klart definert. Likevel er vurdering og adressering av mislighetsrisiko noe som i praksis viser seg å være utfordrende for revisor. Det er derfor nyttig å se nærmere på om ISA 240 faktisk legger til rette for en hensiktsmessig og anvendbar vurdering og håndtering av mislighetsrisiko. Nærmere spesifisert, ser jeg i denne oppgaven på standardens omtale av *mislighetsrisikofaktorer* som en del av risikovurderingen knyttet til *regnskapsmanipulasjon*.

Videre opplyser jeg i kapittel 2 om metodevalg samt informasjonssøking med hensyn til hvilke kilder eller tidligere kunnskap og faglitteratur som er identifisert i denne sammenheng. I samme kapittel vurderer jeg også den identifiserte informasjonens fullstendighet, pålitelighet, objektivitet og kvalitet samt redegjør for om informasjonen er anvendelig for denne oppgavens formål.

I oppgavens kapittel 3 gjør jeg rede for enkelte begrep som er kritiske for forståelsen av ISA 240's krav og veiledning knyttet til identifisering, vurdering og håndtering av mislighetsrisikofaktorer. Blant annet sees revisors mislighetsrisikovurdering- og håndtering i sammenheng med den kjente *revisjonsrisikomodellen*. I tillegg redegjør jeg for begrepene *profesjonelt skjønn* og *profesjonell skepsis*.

I kapittel 4 analyseres, tolkes og vurderes innholdet i ISA 240 med tanke på revisors *identifisering* og *vurdering* av *mislighetsrisikofaktorer*. Dette følges så opp av en tolkning av standardens krav om *håndtering* av de vurderte mislighetsrisikofaktorene samt en vurdering av tilhørende problemstillinger i praksis i kapittel 5.

I oppgavens konklusjon oppsummeres svakheter i ISA 240 knyttet til mislighetsrisikofaktorer som er problematiske i praksis, er vanskelige å tolke, eller hvor en kunne behøvd ytterligere veiledning. Jeg kommer også med forslag til fokus i fremtidig

forskning for å hjelpe revisor i forbindelse med vurdering og håndtering av mislighetsrisikofaktorene. Det er identifisert et behov for kartlegging av faktorenes faktiske prediksjonsevne samt ytterligere veiledning relatert til «spesifikke forhold» som kan tilsi at en identifisert faktor ikke skal tillegges vekt. I tillegg diskuteres konsekvensene av at mislighetsrisikofaktorene, i all vesentlighet, er generelle av natur. Dette skaper utfordringer relatert til revisors mulighet til å utforme revisjonshandlinger som gir en oppdagelsesrisiko som står i forhold til den identifiserte risikoen for vesentlig feilinformasjon. Mislighetsrisikofaktorene må trolig inngå som innsatsfaktor i utarbeidelse av mer spissede mislighetshypoteser som i større grad kan håndteres. I forbindelse med dette identifiserer jeg et behov for kartlegging og trolig heving av revisors kompetanse knyttet til hvilke metoder ledelsen kan benytte for å begå og skjule misligheter for å gjøre revisor i bedre stand til å utforme mislighetshypoteser som kan testes på en hensiktsmessig og tilstrekkelig måte.

1. Innledning

1.1 Bakgrunn

«Of course, no police force can hope to prevent every crime. But such frequent scandals call into question whether this is the best the Big Four can do – and if so, whether their efforts are worth the \$50 billion a year they collect in audit fees». (The Economist, 2013. The Dozy Watchdog)

Regnskaps- og revisjonsskandalene dukker med jevne mellomrom opp i nyhetsbildet og spørsmål som «hvor er revisor?» er stadig tilbakevendende. Som sitatet ovenfor illustrerer, er revisors ansvar for å avdekke misligheter, herunder regnskapsmanipulasjon og underslag, heftig debattert.

Deepak Sarup (2004, s. 1) refererer til en uttalelse fra en Dommer i Kingston Cotton Mills saken i England i 1896 som tidligere definerte revisors allmenn aksepterte ansvar knyttet til misligheter:

«An auditor is not bound to be a detective, or, as was said, to approach his work with suspicion, or with a foregone conclusion that there is something wrong. He is a watchdog, but not a bloodhound. Auditors must not be made liable for not tracking out ingenious and carefully laid schemes of fraud, when there is nothing to arouse their suspicion... So to hold would make the position of an auditor intolerable.» (Lord Justice Lopes, Kingston Cotton Mills, 1896, referert i Sarup (2004, s. 1, utheving tillagt))

Det er mye sannhet i dette sitatet og det er fremdeles ikke meningen at revisor skal fremstå eller fungere som en kriminaletterforsker. Men nåtidens forventninger og krav i henhold til regelverket, definert både i Revisorloven og i de Internasjonale Revisjons Standardene, kan tolkes noe mer tyngende for revisor. I tillegg er det nok også slik at det eksisterer et gap mellom hva reguleringsmyndighetene definerer som revisors ansvar og hva allmennheten oppfatter som revisors ansvar. Det er likevel på det rene at det er reguleringsmyndighetenes definisjon av revisors ansvar som skal legges til grunn i praksis.

Revisorloven (1999, §5-1) definerer revisjonens innhold og sier i paragrafens 3. ledd følgende om revisjonens målsetting med tanke på misligheter: «Revisor skal gjennom revisjonen **bidra** til å forebygge og avdekke misligheter og feil» (Utheving tillagt). Vi legger

merke til anvendelsen av ordet «bidra», og forstår med dette at revisorloven ikke slår fast at forebygging eller avdekking av misligheter er en byrde som revisor skal bære alene. Jeg viser også til forarbeidene til dagens revisorlov hvor utvalget, ved definering av *revisjon* som begrep, poengterer at revisjon innebærer at en skal «*ta stilling til noe som **andre først har engasjert seg i***» (NOU 1997:9, 1997, s. 19, utheving tillagt). Revisorloven krever videre i § 5-2 at «*Revisor skal utføre revisjonen etter beste skjønn, herunder vurdere risikoen for at det kan foreligge feilinformasjon i årsregnskapet som følge av misligheter eller feil.*» Men noen ytterligere presisering av grensen for revisors ansvar på området eller hvilke revisjonshandlinger som kreves gjennomført i samme henseende finnes ikke i loven. Utvalget drøfter i forarbeidene til revisorloven hvorvidt det er hensiktsmessig å detaljstyre gjennom lovgivningen hva som er god revisjonsskikk med tanke på blant annet revisjonens innhold og omfang, også knyttet til misligheter. De kommer frem til at dette ikke er gjennomførbart og det henvises istedenfor til utviklingen av de internasjonale revisjonsstandardene. (NOU, 1997:9, 1997, s. 78). Utvalgets konklusjon om revisjonens formål, innhold og omfang i forarbeidene til dagens revisorlov er relevant i denne sammenhengen:

«Gjeldende **standarder for god revisjonsskikk** er viktige element i bekjempelsen av økonomisk kriminalitet. (...) Vesentlig i så måte er kravet om at revisor ved planlegging av revisjonsoppdraget og ved valg av revisjonshandlinger skal ha spesiell oppmerksomhet rettet mot risikoen for misligheter og feil. (...) Utvalget foreslår **ingen bestemmelser** om særlige kontrollhandlinger som ledd i revisjonen for å sikre mot økonomisk kriminalitet **ut over det som allerede er dekket gjennom standardene**. Oppgaver med oppdagings- og oppklaringsformål vil øke foretakets revisjonskostnader betydelig.» (NOU, 1997:9, 1997, s. 87, utheving tillagt).

I forslaget til den nye revisorloven tydeliggjøres revisors rolle knyttet til avdekking og forebygging av misligheter ved fastsettelse av en ny formålsbestemmelse hvor det vil fremgå at en del av revisjonens formål er å bidra til å forebygge og avdekke økonomisk kriminalitet (NOU, 2017:15, 2017 s. 121-122). Lovutvalget foreslår også fastsettelse av noe mer overordnede retningslinjer for revisjonens innhold (NOU, 2017:15, 2017 s. 125), men kommer fremdeles frem til, også i forarbeidene til den nye revisorloven, at revisjonens innhold ikke kan detaljreguleres gjennom denne. (NOU, 2017:15, 2017 s. 126) Det vil altså fremdeles legges vekt på etterlevelse av god revisjonsskikk og revisjonsstandardene vil dermed være like sentrale fremover.

Det er derfor naturlig og nødvendig å ta utgangspunkt i de internasjonale revisjonsstandardene (ISA) for å forstå revisors pålagte oppgaver og plikter knyttet til avdekking av misligheter. Området dekkes i ISA 240 – *Revisors oppgaver med og plikter til å vurdere misligheter ved revisjon av regnskaper* og det fremgår ikke her revisor skal utstede noen garanti for at regnskapet er uten feil som følge av misligheter;

*«En revisor som gjennomfører en revisjon i samsvar med ISA-ene, er **ansvarlig** for å skaffe seg **betryggende sikkerhet** for at regnskapet sett under ett ikke inneholder **vesentlig** feilinformasjon, hverken **som følge av misligheter** eller feil.»* (ISA 240, punkt 5, utheving tillagt)

I tillegg poengteres det også at *«hovedansvaret for å forebygge og avdekke misligheter ligger ... hos dem som har overordnet ansvar for styring og kontroll i enheten, og hos ledelsen.»* (ISA 240 punkt 4) Det er dermed ikke noen inkonsistens i tolkingen av revisors (begrensede) ansvar i revisorloven (1999) og ISA 240.

Vi noterer oss også at en slik betryggende sikkerhet (ISA 240, punkt 5), som revisor må skaffe seg for å kunne gi uttrykk for en mening om hvorvidt regnskapet i all vesentlighet er uten (u)tilsiktete feil, oppnås ved å gjennomføre revisjonen i henhold til revisjonsstandardene; dersom revisor har gjort det som revisjonsstandardene krever, har revisor gjort nok. Det finnes altså en grense for hva som er revisors ansvar i forbindelse med forebygging eller avdekking av misligheter. I tillegg er det heller ikke slik at etterlevelse av ISA 240 garanterer at revisor vil avdekke all form for vesentlig feilinformasjon. Standardsetterne poengterer selv at det er en:

*«...**uunngåelig risiko** for at det kan forekomme at noe vesentlig feilinformasjon i regnskapet ikke blir oppdaget, selv om revisjonen er hensiktsmessig planlagt og gjennomført i samsvar med ISA-ene»* (ISA 240, punkt 5, utheving tillagt)

Det er også en forhøyet risiko for at nettopp misligheter ikke avdekkes, ettersom mislighetene ofte innebærer avanserte og planlagte opplegg for å skjule dem. Muligheten for «fordekt samarbeid» gjør det heller ikke enklere for revisor. (ISA 240, punkt 6)

Men dette betyr ikke at standarden stripper revisor fullstendig fra ansvar for avdekking av vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter. Tvert imot, inneholder standarden en rekke oppgaver og krav som det forventes at revisor ivaretar i forbindelse med revisjonen av

et regnskap. Det skal også nevnes at revisjonsstandardene kan være relativt omfattende og at anvendelse av standardene også ofte krever utøvelse av en stor mengde profesjonelt skjønn. Dette gjelder også anvendelse av ISA 240. Det kan også være utfordrende for revisor å sikre at det utførte arbeidet faktisk tilfredsstiller kravene i ISA-en. Dette kan ha flere årsaker. For det første er det vanskelig å utforme en standard hvor «one-size-fits-all». ISA-en må dermed tolkes og anvendes ulikt på forskjellige oppdrag. Alternativt kan det, for eksempel, være områder i ISA-en som er uklare eller som er vanskelig å anvende i praksis.

Alt dette tatt i betraktning, kan avdekking av misligheter i praksis ofte oppfattes som en nærmest umulig oppgave for revisor, til tross for de krav og den veiledning som ligger i ISA 240. Men hva er det som kan oppleves som problematisk? Med utgangspunkt i dette spørsmålet, vil jeg i neste delkapittel gjøre rede for hva jeg ønsker å oppnå (formålet) med denne studien.

1.2 Formål og avgrensning

Innledningsvis satte jeg rammen for de overordnede forventningene og krav som stilles til revisor i forbindelse med avdekking og forebygging av misligheter. Jeg vil nå definere hva som er denne studiens formål samt gjøre rede for enkelte avgrensninger av oppgavens omfang og område.

1.2.1 Formål

Jeg stilte avslutningsvis i delkapittel 1.1 spørsmålet om hva det er som kan oppleves som problematisk for revisor i forbindelse med misligheter. I praksis har jeg observert at revisors handlinger for å adressere mislighetsrisiko ofte er lite spisset. Dette har enten vært som følge av at det er gjennomført en svak risikovurdering eller som følge av at risikovurderingen har vært tilfredsstillende men adresseringen av de identifiserte risikoene ikke har vært tilstrekkelig eller hensiktsmessig.

Dette er i tråd med Finanstilsynets funn i forbindelse med sitt tematilsyn i 2012 hvor *Inntektsrevisjon og Virksomhetsforståelse* var hovedfokus. Det fremgår av Finanstilsynets tilsynsrapport at det ble avdekket flere svakheter knyttet til revisors vurdering og adressering av mislighetsrisiko på inntektsområdet. Blant annet hadde «revisor fastslått at det forelå mislighetsrisiko på inntektsområdet, uten av risikoen var spesifisert eller fulgt opp i det

videre revisjonsarbeidet.» I tillegg ble det avdekket tilfeller hvor «det forelå mislighetsrisikofaktorer som ikke var vurdert eller fulgt opp av revisor, jf. ISA 240 punkt 24» og hvor «revisor konkluderte med at det ikke var risiko for misligheter på inntektsområdet, men det manglet en begrunnelse for konklusjonen, jf. ISA 240 punkt 26». (Finanstilsynet, 2012, side 8)

Med andre ord er det tydelig at vurdering og adressering av mislighetsrisiko er noe som generelt viser seg å være utfordrende for revisor. Dette til tross for omfattende veiledning og detaljerte krav i dagens ISA 240; som jeg nevnte innledningsvis, er det i praksis revisjonsstandardene som setter rammen for hvor mye revisor må gjøre for at det skal være nok. Det kan derfor være nyttig å se nærmere på om ISA 240 faktisk legger til rette for en hensiktsmessig og anvendbar mislighetsrisiko- vurdering og håndtering.

Ved revisors identifisering og vurdering av mislighetsrisiko, er det særlig standardens punkt 17 til 24 som er sentrale. (ISA 240, punkt 16) Men av disse, går punkt 17 til 21 mer på kartlegging av om og hvordan *ledelsen* ivaretar sin del av ansvaret knyttet til misligheter. Det er altså ikke her betydningen av *revisors risikovurdering* vektlegges mest. Rammene for *revisors risikovurdering* oppsummeres derimot i standardens punkt 22 til 24:

*«**Revisor skal vurdere** hvorvidt uvanlige eller uventede sammenhenger som er blitt identifisert under gjennomføringen av analytiske handlinger, herunder handlinger knyttet til inntektskontoer, tyder på at det foreligger risikoer for vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter» (ISA 240, punkt 22, utheving tillagt)*

*«**Revisor skal vurdere** hvorvidt annen informasjon som er innhentet av revisor tyder på at det foreligger risikoer for vesentlig feilinformasjon» (ISA 240, punkt 23, utheving tillagt)*

*«**Revisor skal vurdere** hvorvidt informasjon innhentet gjennom andre risikovurderingshandling og beslektede aktiviteter, tyder på at det foreligger en eller flere mislighetsrisikofaktorer (...)» (ISA 240, punkt 24, utheving tillagt)*

Felles for dem alle er at disse områdene i stor grad, enten eksplisitt eller implisitt, krever henholdsvis utøvelse og opprettholdelse av det som revisjonsstandardene definerer som revisors «*profesjonelle skjønn*» og «*profesjonell skepsis*». Dette gjør i seg selv at ivaretagelse av revisors ansvar i henhold til ISA 240, kan være en komplisert affære.

Av hensyn til oppgavens arbeidsomfang, er det imidlertid ikke praktisk gjennomførbart å inkludere samtlige punkter (ISA 240 punkt 22 til 24) i denne sammenhengen. Men ettersom jeg selv har opplevd utfordringer i praksis knyttet til identifisering, vurdering og håndtering av *mislighetsrisikofaktorer*, ønsker jeg å gå nærmere inn på den delen av revisors risikovurdering som defineres i standardens punkt 24 og håndteringen av de vurderte risikoene.

Basert på dette ønsker jeg å vurdere om ISA 240, ved anvendelse av mislighetsrisikofaktorer, legger til rette for en hensiktsmessig og anvendbar mislighetsrisikovurdering og håndtering knyttet til regnskapsmanipulasjon.

Generelt finner jeg det viktig å vurdere følgende spørsmål:

- Kan revisor ha behov for ytterligere veiledning på området enn den veiledning som allerede finnes i ISA 240?
- Kan det hende at ISA 240's omtale av mislighetsrisikofaktorer er uklar eller vanskelig å tolke på noen områder?
- Finnes det utfordringer ved anvendelse av ISA 240, med tanke på mislighetsrisikofaktorer, i praksis?

Dette kan både være nyttig for revisjonsprofesjonen i praksis og for henholdsvis tilsyns- og reguleringsmyndighetene i forbindelse med blant annet vurdering av revisors etterlevelse av oppgaver og plikter i spesifikke tilfeller, samt ved utarbeidelse av endringer i lovgivning eller fremtidige standarder. Videre kan drøfting av disse spørsmålene bidra til å identifisere områder som kan være av interesse for fremtidig forskning.

1.2.2 Avgrensning

Denne oppgaven søker ikke å gi svar på hvor grensen går eller burde gå for revisors faktiske ansvar knyttet til avdekking og forebygging av misligheter i henhold til lovgivningen eller de internasjonale revisjonsstandardene. Dette er en aktuell og relevant problemstilling, men den vil ikke drøftes videre her. Oppgaven søker heller ikke å utgjøre noen *fullstendig oversikt* over revisors ansvar, problemstillinger i praksis eller tilgjengelig forskningslitteratur knyttet til misligheter. For dette henviser jeg istedenfor til Hammersley (2011) og Dorminey, Fleming, Kranacher og Riley (2012).

Ved drøfting av utfordringer knyttet til mislighetsrisiko, ønsker jeg videre å fokusere på misligheter i form av *regnskapsmanipulasjon*, og holder dermed misligheter i form av *underslag* utenfor. Dette begrunner jeg med at selv om underslag av eiendeler er den typen mislighet som statistisk sett forekommer hyppigst, er det likevel regnskapsmanipulasjon som i snitt medfører de desidert største tapene (enkeltvis og totalt) for de skadelidte partene. Jeg viser til tall fra «*2016 Global Fraud Study*», publisert av The Association of Certified Fraud Examiners (ACFE), som underbygger dette.

Jeg vil i kapittel 2 gjøre rede for valg av metode for å besvare de spørsmål som er reist i delkapittel 1.2.1 ovenfor. I tillegg vil jeg omtale prosessen for informasjonssøk og evaluering av benyttet litteratur. Dette følges så opp av en redegjørelse av enkelte begrep som er kritiske for forståelsen av ISA 240 i kapittel 3. Oppgavens analysedel inngår i kapittel 4 og 5 hvor henholdsvis *vurdering* og *håndtering* av mislighetsrisikofaktorer drøftes, etterfulgt av en diskusjon og konklusjon i kapittel 6.

2. Metode og kildekritikk

Jeg har i kapittel 1 redegjort for bakgrunnen for og formålet med denne oppgaven. Kort oppsummert ønsker jeg å vurdere om ISA 240, ved anvendelse av mislighetsrisikofaktorer, legger til rette for en hensiktsmessig og anvendbar mislighetsrisiko- vurdering og håndtering knyttet til regnskapsmanipulasjon. Jeg vil i dette kapittelet opplyse om *valg av metode* for besvarelse av oppgaven etterfulgt av en omtale av prosessen for *informasjonssøk* og *evaluering av benyttet litteratur* (kildekritikk).

2.1 Metode

Ettersom jeg ønsker å gjennomføre en kritisk analyse av ISA 240's bruk av mislighetsrisikofaktorer, anses det ikke hensiktsmessig å ta utgangspunkt i noen form for empirisk studiemodell for å besvare denne oppgaven. Derimot vil studien bygge på tolking og analyse av internasjonale revisjonsstandarder (i hovedsak ISA 240) i kombinasjon med vurdering og drøfting av fag- og forskningslitteratur som allerede er tilgjengelig på området. En kombinasjon av en juridisk og teoretisk metode vil dermed benyttes. Dette anses å være en god metode ettersom studien ikke er ment til å utvikle noen nye teorier eller modeller, men skal bidra til en bedre forståelse av hvordan kravene i ISA 240 knyttet til mislighetsrisikoer skal forstås av revisor samt komme opp med forslag til ny forskning på området. At den valgte metoden ikke inneholder noen form for empirisk studie, anses derfor ikke som en svakhet. Jeg vil nå gå nærmere inn på de to metodene som skal benyttes og gjøre rede for hva kombinasjonen av disse vil bety for besvarelsen av denne oppgaven.

En juridisk metode dreier seg i korte trekk om å «skrive jus». Dette er en egen metode hvor *argumentasjon* og *resonnementer* skal basere seg på rettskildelæren. (Walløe Tvedt, 2014 s. 122). Ved en slik metode er det viktig å diskutere alle kilder som er relevante for oppgaven eller de spørsmål som stilles. Walløe Tvedt (2014, s. 46) omtaler tre spørsmål i den juridiske metoden som må vurderes:

- Utvelgelse av aktuelle rettskildefaktorer
- Fortolkning av rettskildefaktorer
- Avveining av argumenter fra hver enkelt rettskilde

Kort forklart er det slik at i en ren juridisk oppgave, ville analyse, tolkning og besvarelse av de spørsmål som stilles baseres på argumenter ut fra fortolkning av rettskilder som lover og forskrifter, forarbeider, bindende forhåndsuttalelser, dommer og lignende. Hvert enkelt argument fra hver enkelt rettskilde ville kunne tillegges ulikt vekt, og basert på en avveining av disse, ville man konkludere. (Walløe Tvedt, 2014 s. 46-47). Ved besvarelse av denne oppgaven, er utvalget av tilgjengelige rettskilder svært begrenset. Som nevnt i kapittel 1.1, er det Revisorloven (1999) som juridisk setter rammen for revisors ansvar knyttet til avdekking og forebygging av misligheter, men denne inneholder ingen form for detaljstyring av revisors oppgaver og plikter i samme henseende. For dette henviser lovutvalget i forarbeidene (NOU, 1997:9, 1997, s. 78) til de utviklede internasjonale revisjonsstandardene. Kort fortalt er dermed ISA 240 nærmest den eneste rettskilden som kan legges til grunn, supplert med enkelte andre revisjonsstandards. Det blir dermed ikke mulig å vurdere argumenter fra andre rettskilder og foreta en avveining av disse. Derimot vil *fortolkningen* av ISA 240 utgjøre en vesentlig del av oppgaven. Fortolkningen av standardens ordlyd vil delvis gjennomføres basert på andre ISA-er, men noe av tolkningen vil også bygge på andres tolkninger av og kommentarer knyttet til det amerikanske regelverket (AICPA's ekvivalent til ISA 240). Videre vil også allerede tilgjengelig fag- og forskningslitteratur kombinert med egne problematiseringer være relevante for den generelle drøftingen av de utfordringer som revisor kan oppleve i praksis ved anvendelse av ISA 240. Derav behovet for å kombinere den juridiske metoden med en mer *teoretisk tilnærming*.

Ettersom vesentlige deler av oppgaven bygger på allerede tilgjengelig fag- og forskningslitteratur, er identifikasjon og evaluering av disse av stor betydning. Jeg vil i neste delkapittel gjøre rede for prosessen for *informasjonssøk og evaluering av benyttet litteratur* (kildekritikk).

2.2 Kildekritikk

En av studiens største utfordringer er relatert til informasjonssøking; å finne *relevant* tilgjengelig informasjon. Jeg vil i dette delkapittelet gjøre rede for anvendt fremgangsmåte for informasjonssøk og evaluering av benyttet litteratur.

Studien tar, som sagt, utgangspunkt i ISA 240, slik denne er oversatt og publisert av Den norske Revisorforeningen i 2010. I tillegg trekkes andre revisjonsstandards inn i de tilfeller hvor dette er naturlig. Standarden er relevant ettersom den faktisk setter rammene for hva

revisor, ved bruk av sitt profesjonelle skjønn og skepsis, må vurdere i forhold til risiko for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter samt hva som er en hensiktsmessig og tilstrekkelig håndtering av samme risiko. Analyse og drøftelse av de krav og den veiledning som er formulert i ISA 240 suppleres, i hovedsak, med tidligere forskningslitteratur. I tillegg anvendes også allerede tilgjengelig faglitteratur, men i noe mer begrenset omfang.

Fra tidligere, er jeg kjent med *Auditing & Assurance Services* av Eilifsen, Messier, Glover og Prawitt (2014). Læreboken gir en god akademisk tilnærming til revisjonsfaget og benyttes av flere universiteter og høyskoler, deriblant også Norges Handelshøyskole. Jeg er imidlertid klar over at informasjon hentet fra denne boken, for denne oppgavens formål, har sine begrensninger. Dette skyldes at boken, i mindre grad, kan forventes å representere revisors tolkning av ISA 240 i praksis da denne boken har et *undervisningsformål*.

Ved søk etter informasjon som i større grad faktisk kan forventes å representere revisors tolkning og anvendelse av ISA 240 i praksis, samt studier og litteratur som kan belyse eventuelle styrker og svakheter ved det teoretiske rammeverket som ISA 240 legger til grunn for revisors mislighetsrisikovurdering og håndtering, har jeg gjennomgått publiserte artikler, studier og rapporter som er tilgjengelig på internett og i NHH's database, *Business Source Complete*.

Internett søk er gjennomført ved anvendelse av søkeord som:

- *Fraud risk*
- *Fraud triangle*
- *Professional Scepticism*
- *Professional Judgment*
- *ISA 240*

De samme søkeordene er benyttet ved gjennomgang av hvilken informasjon som er tilgjengelig i *Business Source Complete* databasen. Naturlig nok, gir generelle søk på internett ved bruk av disse søkeordene, et nærmest ubegrenset antall treff, som man ikke har mulighet til å foreta mer enn en overfladisk gjennomgang av ved forsøk på å identifisere

eventuell relevant informasjon. Det er derfor også utfordrende å sikre at all relevant tilgjengelig informasjon er identifisert og tatt hensyn til i denne analysen.

For å øke sannsynligheten for å klare å fange opp hvilken relevant kunnskap og informasjon som allerede er tilgjengelig, har jeg derfor også supplert søket med en gjennomgang av *ABS – Academic Journal Guide 2015*. Her har jeg plukket ut et utvalg av relevante akademiske tidsskrifter som jeg har gjennomført ytterligere søk i.

Følgende tidsskrifter vurderes relevante for dette formålet:

- *Journal of Accounting Research*
- *Accounting, Auditing and Accountability Journal*
- *Auditing: A Journal of Practice and Theory*
- *Behavioral Research in Accounting*
- *Journal of Accounting, Auditing and Finance*
- *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*.

Samtlige tidsskrifter har av ABS blitt tildelt en «Quality Rating» på 3 eller 4, noe som indikerer at de artikler og studier som publiseres i disse tidsskriftene, generelt forventes å være av høy kvalitet. (ABS, 2015 s. 7). Flere av studiene og forskningsartiklene som er identifisert gjennom mine søk på internett og *Business Source Complete* er imidlertid også publiserte i andre typer tidsskrifter og kan ikke nødvendigvis forventes å holde samme standard som de tidsskriftene som er listet opp ovenfor. Det finnes flere gode studier og forskningsartikler knyttet til mislighetstriangelet, mislighetsrisikofaktorer, revisors anvendelse av profesjonelt skjønn og lignende, men ikke alle er relevante for denne oppgavens formål. Disse holdes dermed utenfor drøftingen. Den informasjonen og de studier som jeg bygger på består, i all hovedsak, av publiserte studier og forskningsartikler som er publisert i akademiske tidsskrifter. Jeg har dermed ikke identifisert noen problematikk knyttet til informasjonens objektivitet. De synspunkter som fremkommer av litteraturen, kan sannsynligvis ikke tilskrives noen spesiell agenda som kan farge resultatene. Men den identifiserte litteraturen som er vurdert å være relevant for denne oppgavens formål, har likevel også noen andre felles begrensninger. Jeg vil nå gå nærmere inn på disse.

Tidligere publiserte studier og forskningsartikler knyttet til vurdering, vekting og adressering av mislighetsrisikofaktorer, er nesten utelukkende spisset mot mislighetsrisikovurdering og håndtering slik dette er definert og påkrevd i henhold til de amerikanske revisjonsstandardene, utgitt av AICPA. Dette gjør at det ikke er mulig å sette en helt klar linje mellom denne informasjonen og de vurderinger som revisor, ved bruk av sitt profesjonelle skjønn, gjør i henhold til de Internasjonale Revisjonsstandardene (ISA). Likevel mener jeg at informasjonen er relevant ettersom standardene, med tanke på vurdering og adressering av mislighetsrisikofaktorer, har mange likhetstrekk.

I tillegg bygger studiene på deltakelse av revisorer og andre eksperter fra U.S.A. Det er ikke nødvendigvis slik at revisors vurderinger i U.S.A vil være sammenfallende med revisors vurderinger i Norge. Kulturelle forskjeller og revisjonsbransjens erfaringer med tidligere tilfeller av grov regnskapsmanipulasjon i hvert enkelt område, kan påvirke utøvelsen av revisors profesjonelle skjønn. På en annen side, kan den økte globaliseringen generelt, også med tanke på informasjonsflyt, veie opp for dette og trolig, til dels, redusere slike forskjeller. De store revisjonshusene har ofte også utarbeidet global «metodikk» som følges i alle land hvor disse er representert.

I tillegg behandler de fleste studiene tilfeller eller vurderinger av misligheter i form av både regnskapsmanipulasjon og underslag av eiendeler. Dette er en viktig observasjon, da denne studien kun går inn på revisors risikovurdering og adressering av mislighetsrisiko knyttet til regnskapsmanipulasjon.

Til slutt vil jeg også påpeke at disse studiene, hvor revisorer, regnskapsførere og andre eksperters vurderinger og handlinger kartlegges, ikke *fullt ut* kan forventes å representere de vurderinger som revisor, ved bruk av det profesjonelle skjønn, gjør i praksis. For eksempel, er det ikke noen av studiene som ser på *revisjonsteamets* vurderinger eller reaksjoner; det tas alltid utgangspunkt i hvert enkelt medlem av revisjonsteamet; enten det er på senior-, manager- eller partnernivå. De positive effektene som samhandling og «review» innad i revisjonsteamet medfører er ikke hensyntatt. De fleste studiene bruker heller ikke «ekte» revisjonsoppdrag som grunnlag. Dette er også vanskelig å få til, som følge av revisors etterlevelse av etiske retningslinjer, herunder også behandling av taushetsbelagt informasjon.

Jeg har, til nå, redegjort for bakgrunnen for og formålet med oppgaven, samt hvilken metode, informasjon og litteratur som vil anvendes. I neste kapittel vil jeg gjøre rede for

flere begrepsavklaringer som er kritiske for forståelsen av ISA 240's krav og veiledning knyttet til identifisering, vurdering og håndtering av mislighetsrisikofaktorer.

3. ISA 240 – Begrepsavklaring

I de to foregående kapitlene, er det gjort rede for bakgrunnen for og formålet med oppgaven, samt hvilken metode, informasjon og litteratur som vil anvendes for å besvare oppgaven. I dette kapittel vil jeg gjøre rede for flere begrep som er kritiske for forståelsen av ISA 240's krav og veiledning knyttet til identifisering, vurdering og håndtering av mislighetsrisikofaktorer. Jeg vil, blant annet, sette revisors mislighetsrisiko- vurdering og – håndtering inn i kontekst av revisjonsrisikomodellen (Kap. 3.1). Derneft vil jeg redegjøre for sentrale begrep som «Profesjonelt skjønn» og «Profesjonell skepsis» (Kap. 3.2). «Mislighetsrisikofaktorer» som begrep vil utredes i kapittel 4, i forbindelse med analyse og tolkning av standardens krav om revisors vurdering av disse.

3.1 ISA 240 og Revisjonsrisikomodellen

Før gjennomføringen av selve analysen kan det være nyttig med en kort oppsummering av revisjonens overordnede mål i henhold til *ISA 200 – Overordnede mål for den uavhengige revisor og gjennomføringen av en revisjon i samsvar med de internasjonale revisjonsstandardene*.

Revisor skal «... oppnå **betryggende sikkerhet** for at regnskapet totalt sett ikke inneholder vesentlig feilinformasjon (...)» (ISA 200, punkt 11, utheving tillagt) Samme standard poengterer også at denne «betryggende sikkerheten» er en høy grad av sikkerhet, men ikke noe absolutt sikkerhetsnivå (ISA 200, punkt 13 m)) som oppnås når *revisjonsrisikoen* er redusert til et akseptabelt lavt nivå (ISA 200, punkt 5). Enkelt forklart er revisjonsrisiko risikoen for at revisor avgir en ren beretning selv om regnskapet inneholder vesentlig feilinformasjon (ISA 200, punkt 13).

Se forenklet definisjon av revisjonsrisiko, populært kalt for «revisjonsrisikomodellen», basert på ISA 200 punkt 13 nedenfor hvor det fremgår at revisjonsrisikoen er en funksjon av risikoen for at vesentlig feilinformasjon (både som følge av tilsiktede og utilsiktede feil) eksisterer i enhetens regnskap, og risikoen for at slik vesentlig feilinformasjon ikke fanges opp av de gjennomførte revisjonshandlingene (oppdagelsesrisiko):

$$\text{Revisjonsrisiko} = \text{Risiko for vesentlig feilinformasjon} \times \text{Oppdagelsesrisiko}$$

Risikoen for vesentlig feilinformasjon kan videre brytes ned i *iboende risiko* og *kontrollrisiko* hvor førstnevnte er relatert til risikoen for at vesentlig feilinformasjon kan forekomme i utgangspunktet og sistnevnte er knyttet til risikoen for at enhetens interne kontroll ikke fanger opp eller korrigerer denne vesentlige feilinformasjonen rettidig (ISA 200, punkt 13 n)).

Denne oppgavens analyse tar i første omgang (kapittel 4) utgangspunkt i den delen av funksjonen som omhandler *identifisering* og *vurdering* av risiko for vesentlig feilinformasjon (som følge av misligheter), og allerede nå må vi erkjenne en av revisjonens flere iboende begrensninger; Revisor har ikke mulighet til å vite helt eksakt hva risikoen er for at det eksisterer vesentlig feilinformasjon i regnskapet som følge av misligheter, uten at en har revidert 100% av regnskapet, noe som ikke er hensiktsmessig ut fra revisjonens overordnede mål om oppnåelse av «betryggende sikkerhet». Revisor kan altså bare *anslå* risikoen for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter og på denne måten tilpasse sine revisjonshandlinger som er passende for et gitt oppdagelsesrisikonivå.

I tillegg finnes det ikke noen universell metode for *kvantifisering* av nivået til de ulike risikokomponentene som inngår i revisjonsrisikomodellen. Ifølge Eilifsen, Messier, Glover & Prawitt (2014, s. 99), velger mange revisjonsfirmaer å benytte kvalitative begreper som *lav*, *moderat* og *høy*, istedenfor prosenter for å uttrykke nivået av risiko for vesentlig feilinformasjon (herunder iboende- og kontrollrisiko) og oppdagelsesrisiko, nettopp på grunn av graden av subjektivitet som er involvert i risikovurderingen. Dette er nok fornuftig, da det, for eksempel, må være vanskelig å kunne begrunne hvorfor et risikonivå skal være enten 20% eller 25%. Men det kan nok også være utfordrende å ta stilling til grensedragningen mellom når en risiko må vurderes å gå fra lav til moderat eller høy.

Videre kan også de ulike revisjonsrisiko komponentenes relative vekting diskuteres. Strawser (1991) undersøker, med henvisning til AICPA's SAS 39 og 47, hvilken effekt de ulike komponentene i revisjonsrisikomodellen har på den *oppfattede* revisjonsrisikoen og finner at revisors relative vekting av hver enkelt risikokomponent varierer og at revisorer

derfor oppfatter ulike nivåer av total revisjonsrisiko i tilfeller som er identiske men hvor revisjonsrisikoen inneholder en eller flere komponenter som er forhøyede. ISA 200's ordlyd i punkt 13 c) og n) indikerer imidlertid implisitt at hver enkelt risiko komponent tillegges like mye vekt, og dette virker også fornuftig. På en annen side nevner standarden at en enhets interne kontroll kun kan redusere og dermed aldri eliminere risikoen for vesentlig feilinformasjon (ISA 200 punkt A41). Dette begrunnes med de iboende begrensninger som følger med intern kontroll. Kan en tolke standardens formulering slik at kontrollrisiko skal tillegges mindre vekt enn iboende risiko ved kvantifisering av risiko for vesentlig feilinformasjon? I og med at standarden begrunner denne regelen med å henvise til den interne kontrollens iboende begrensninger (menneskelig svikt, overstyring av kontroller o.l.), er det nok mer sannsynlig at dette heller betyr at kontrollrisikoen aldri kan vurderes å ikke være tilstede enn at kontrollrisikoen i seg selv skal tillegges mindre vekt.

Revisors anslag av risiko for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter vil, som nevnt, påvirke hvilken oppdagelsesrisiko revisor kan tillate seg for å kunne oppnå en akseptabel revisjonsrisiko. Oppgavens analyse i kapittel 5, hvor *håndtering* av de vurderte mislighetsrisikofaktorene i henhold til ISA 240 drøftes, omhandler nettopp revisors tilpassing av oppdagelsesrisiko til den vurderte risiko for vesentlig feilinformasjon. Dette er den eneste komponenten i revisjonsrisikomodellen som revisor har direkte kontroll over. Revisor kan justere oppdagelsesrisikoen ved å justere på typen, tidspunktet og omfanget av revisjonshandlingene. (ISA 200 punkt A45). I tillegg kan det nevnes at oppdagelsesrisikoens forhold til risiko for vesentlig feilinformasjon er invers. Dette betyr at dersom risiko for vesentlig feilinformasjon øker, må oppdagelsesrisikoen reduseres for å oppnå den ønskede totale revisjonsrisikoen. Omvendt kan revisor tillate seg en høyere oppdagelsesrisiko dersom det viser seg at risikoen for vesentlig feilinformasjon er lav. (ISA 200 punkt 44).

Basert på dette, forstår vi at til tross for den kompliserende kombinasjonen av at revisors risikovurdering er både *subjektiv* og bare et *anslag*, er revisors vurdering av risiko for vesentlig feilinformasjon kritisk for den totale oppnådde revisjonsrisikoen. Ved feilaktig vurdering av risikonivå; om for eksempel anslått risiko for vesentlig feilinformasjon settes for lavt, er det klart at også oppdagelsesrisikoen vil settes i henhold til dette og føre til at revisor sitter igjen med en for høy revisjonsrisiko. Men jeg vil også poengtere at feilaktig definering av risiko eller det at risikoen ikke spisses tilstrekkelig, også kan medføre at de utformede revisjonshandlingene ikke vil avdekke eventuell vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter. For å utdype hva som menes med tilstrekkelig spissing av risiko, bruker

jeg inntektsområdet som eksempel. Inntektsområdet er et område hvor det ofte eksisterer en forhøyet risiko som følge av misligheter, derav også presumpsjonen om mislighetsrisiko på inntektsområdet i henhold til ISA 240 punkt 26. Men for at revisor skal kunne utforme hensiktsmessige revisjonshandlinger for å håndtere denne risikoen, må revisor ta stilling til *hvilke inntektsstrømmer* (hvis flere) dette gjelder og hvorvidt det er fare for *overvurdering* eller *undervurdering* av inntektene. Er det for eksempel slik at revisor vurderer at det er overvurdering av inntekter som kan forekomme, må deretter revisor ta stilling til hvilke regnskapspåstander risikoen gjelder og hvordan en eventuell overvurdering av inntekt kan skje. Det kan for eksempel være fare for at det bokføres fiktive inntektstransaksjoner (gyldighet), eller at inntektstransaksjonene i seg selv er overvurderte (nøyaktighet). I tillegg kan det være tilfeller hvor det er risiko for at inntektstransaksjonene bokføres i feil periode (cut-off). Manglende spissing av risiko, vil føre til at revisor ikke er i stand til å utforme revisjonshandlinger som kan håndtere risikoen på en hensiktsmessig måte fordi revisor ikke vet hva han leter etter; oppdagelsesrisiko, og dermed også revisjonsrisiko, økes også som følge av dette.

ISA 240 påpeker at «*risikoen for at vesentlig feilinformasjon som skyldes **misligheter**, ikke avdekkes* (Oppdagelsesrisikoen), *er høyere enn risikoen for at vesentlig feilinformasjon som skyldes **feil**, ikke avdekkes (...)*» (ISA 240 punkt 6, utheving tillagt, egen kommentar i parentes). Videre presiseres det i standarden at feil som følge av misligheter som er gjennomført av ledelsen (som også oftest står bak misligheter i form av uredelig regnskapsrapportering), er enda vanskeligere å oppdage som følge av ledelsens unike posisjon (ISA 240, punkt 7). Standarden erkjenner dermed at oppdagelsesrisikoen knyttet til regnskapsmanipulasjon økes ytterligere. Men betyr dette at standardsetterne godtar at revisor «aksepterer» en høyere oppdagelsesrisiko på området? Standarden er i utgangspunktet ganske klar på at dette ikke aksepteres i det den krever at revisor skal oppnå betryggende sikkerhet for at regnskapet ikke inneholder vesentlig feilinformasjon, uansett om dette skyldes utilsiktede feil eller misligheter (ISA 200 punkt 5 og 11). Men i det standardsetterne i tillegg velger å ordlegge seg som de gjør i ISA 240 punkt 6 og 7, tydeliggjøres viktige og kompliserte problemstillinger knyttet til hvilke konsekvenser denne økte oppdagelsesrisikoen relatert til misligheter får for revisor i praksis. Det kan synes som at tilstedeværelsen av den økte oppdagelsesrisikoen på området erkjennes, men at den samtidig ikke aksepteres. Dette ligger som et bakteppe for de utfordringer som diskuteres i oppgavens kapittel 5 knyttet til revisors håndtering av vurderte mislighetsrisikofaktorer.

Det fremgår av ISA 240 at kravene er «*utarbeidet for å hjelpe revisor med å identifisere og vurdere risikoene for vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter og med å utforme revisjonshandlinger for å avdekke slik feilinformasjon*» (ISA 240, punkt 8). ISA 240 danner altså både rettstilstanden og støtten som revisor har til å ivareta sine oppgaver og plikter knyttet til identifisering og vurdering av risiko for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter og håndteringen av denne. Standarden er således også en forlengelse eller utdypelse av revisors *generelle* oppgaver og plikter knyttet til identifisering og adressering av risiko for vesentlig feilinformasjon i henhold til ISA 315 og ISA 330.

3.2 ISA 240 og betydningen av Profesjonelt Skjønn og Skepsis

Sentralt i revisors identifisering, vurdering og håndtering av enhver risiko for vesentlig feilinformasjon, står anvendelsen av det *profesjonelle skjønn*et og den *profesjonelle skepsisen*, jf. ISA 200 punkt 15 og 16. ISA 200 poengterer i punkt A25, blant annet, at profesjonelt skjønn er spesielt viktig når det gjelder vurderinger knyttet til revisjonsrisiko (ref. forrige delkapittel om revisjonsrisikomodellen). Den profesjonelle skepsisen danner også en av grunnpilarene i selve formålet til revisjonen, nemlig å «*øke de tiltenkte brukernes tillitt til regnskapet*» (ISA 200 punkt 3).

Definisjonen av revisors profesjonelle skjønn og skepsis for ISA-enes formål er beskrevet i *ISA 200 – Overordnede mål for den uavhengige revisor og gjennomføringen av en revisjon i samsvar med de internasjonale revisjonsstandardene*:

«Profesjonelt skjønn - **Anvendelsen av relevant opplæring, kunnskap og erfaring innenfor rammen av standarder for revisjon, regnskap og etikk når det fattes informerte beslutninger om hvilke handlingsplaner som er hensiktsmessige etter omstendighetene ved revisjonsoppdraget.**» (ISA 200, punkt 13 k, utheving tillagt)

«Profesjonell skepsis - En **holdning** som innebærer at **revisor stiller spørsmål og er oppmerksom** på forhold som kan indikere mulig feilinformasjon som følge av feil eller misligheter og foretar en **kritisk vurdering** av revisjonsbevis». (ISA 200, punkt 13 l, utheving tillagt)

Det er, ved tolking og anvendelse av ISA 240, nyttig å danne seg et klart bilde av hva disse begrepene egentlig betyr og hva som skiller dem fra hverandre. Dette er relevant, både for å forsøke å forstå hvilke krav standarden stiller i forbindelse med identifisering, vurdering og håndtering av mislighetsrisikofaktorer, samt for å kunne identifisere hvilke utfordringer anvendelse av det profesjonelle skjønn og opprettholdelse av den profesjonelle skepsisen, i samme henseende skaper. I de neste delkapitlene vil jeg gå nærmere inn på hvert enkelt begrep. Deretter vil jeg se disse i sammenheng med mislighetsrisiko for så å belyse noen problemstillinger knyttet til anvendelse og opprettholdelse av henholdsvis «skjønn» og «skepsis» i praksis som er relevante for den videre analysen av ISA 240's anvendelse av mislighetsrisikofaktorer.

3.2.1 Profesjonelt Skjønn

Det ligger i definisjonen av profesjonelt skjønn (ref. ISA 200, punkt 13 sitert ovenfor) at dette er en egenskap som revisor, over tid, tilegner seg i takt med relevant opplæring og erfaring. Det profesjonelle skjønn, må dermed anses å være levende. Med dette mener jeg at revisors profesjonelle skjønn vil være under stadig utvikling i takt med eventuelle nye erfaringer og kunnskap som tilegnes. Som følge av dette kan det også være vanskelig å fastslå, samt definere, på hvilket tidspunkt revisor egentlig må anses å ha klart å tilegne seg det profesjonell skjønn.

Det er også et poeng at siden enhver revisors profesjonelle skjønn er et resultat av, blant annet, egne erfaringer, vil utøvelsen av det profesjonelle skjønn på revisjonsoppdrag kunne føre til at revisorer kan komme til ulike konklusjoner og løsninger på til dels like problemstillinger. Fazal (2011) poengterer på samme måte at «... *professional judgment is circumstantial based and not every auditor is expected to be competent for every assignment*» (Fazal, 2011). Som et eksempel, kan vi tenke oss at en revisor som, i all hovedsak, har jobbet med mindre norske revisjonsklienter, ikke vil ha anledning til å benytte sitt opparbeidede profesjonelle skjønn på en stor revisjonsklient som er registrert på amerikansk børs hvor PCAOB standarder anvendes. På samme måte vil det være vanskelig, for en revisor som stort sett har erfaring med revisjon av bilforretninger, å utøve sitt profesjonelle skjønn ved risikovurdering på et oljeselskap.

Ut fra dette, kan en også godt tenke seg at en og samme revisor ville kunne kommet til ulike konklusjoner og løsninger på samme problemstilling hvis han hadde stått ovenfor problemstillingen på to ulike tidspunkt i sin karriere.

På grunn av dette, kan det være utfordrende å både etterprøve og bevise revisors utøvelse av profesjonelt skjønn. Dette betyr likevel ikke at revisor, til enhver tid, kan «gjemme seg» bak sitt profesjonelle skjønn for de beslutninger som er tatt. Det poengteres i ISA 200 punkt A29 at revisor ikke uten videre kan rettferdiggjøre sine beslutninger ved bruk av profesjonelt skjønn uten at dette kan underbygges av faktiske omstendigheter/forhold eller revisjonsbevis. På samme måte fremgår det i samme standard at *«utøvelsen av profesjonelt skjønn er i alle tilfeller basert på de faktiske forholdene og omstendighetene som revisor er kjent med.»* (ISA 200, punkt A27). Dette må også dokumenteres på en slik måte at en « (...) erfaren revisor som ikke tidligere har hatt befatning med revisjonen, forstår det betydelige profesjonelle skjønn som er utøvet for å komme frem til konklusjoner (...)» (ISA 200 punkt A29). Når dette er sagt, er det også verdt å nevne at ved etterprøving av det profesjonelle skjønn i etterkant av en eventuelt avdekket mislighet, kan man ikke ta hensyn til forhold som revisor ikke visste, eller burde ha visst om, på tidspunktet for utøvelsen av skjønn. Etterpåklokskap kan altså ikke overgå det profesjonelle skjønn som tidligere har blitt utøvet.

Utøvelse av revisors profesjonelle skjønn i forbindelse med *identifisering* og *vurdering* av mislighetsrisikofaktorer, herunder vurdering av hvorvidt mislighetsrisikofaktorer er til stede og om disse skal tas i betraktning, kreves eksplisitt i ISA 240 punkt A24. Noe lignende spesifikt krav om utøvelse av revisors profesjonelle skjønn ved *håndtering* av de vurderte risikoene, fremgår ikke av ISA 240. Det må, imidlertid, kunne argumenteres for at dette følger implisitt av både ISA 240 og ISA 330 hvor det er definert at det er revisor som skal fastsette og utforme revisjonshandlinger «... hvis art, tidspunkt og omfang er tilpasset de vurderte risikoene for vesentlig feilinformasjon ...» (ISA 240, punkt 30). Det sier seg selv at revisor, ved fastsettelsen av disse revisjonshandlingene, blir nødt til å benytte seg av sitt profesjonelle skjønn. Standarden gir, tross alt, ikke noen detaljert oppskrift på hvilke revisjonshandlinger som påkreves for hver enkelt risiko. I tillegg spesifiseres det i ISA 200 punkt A25 at profesjonelt skjønn også anvendes ved beslutninger knyttet til revisjonshandlingenes art, omfang og natur. Lamprecht (2017) forklarer at « (...) the majority of the ISAs either provides a framework for judgements to be made during the audit or **need judgement for them (the ISAs) to be properly applied.** » (Lamprecht, 2017, utheving tillagt).

3.2.2 Profesjonell Skepsis

Opprettholdelse av profesjonell skepsis kreves også eksplisitt i ISA 240: «*For å oppnå betryggende sikkerhet plikter revisor å opprettholde profesjonell skepsis gjennom hele revisjonen (...)*» (ISA 240 punkt 8) Videre fremgår det at revisor ved opprettholdelse av den profesjonelle skepsisen skal «*være innforstått med at det kan foreligge vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter, uten hensyn til revisors tidligere erfaringer med ærligheten og integriteten til ledelsen og dem som har overordnet ansvar for styring og kontroll i enheten.* » (ISA 240, punkt 12).

Opprettholdelse av profesjonell skepsis er altså ikke det samme som utøvelse av profesjonelt skjønn. Hvor det profesjonelle skjønnets anses som en *egenskap*, tolkes den profesjonelle skepsisen som en *holdning*. Selv om det, i praksis, kan kreves noe øvelse i å forsøke å opprettholde denne skepsisen, vil ikke den profesjonelle skepsisen være et resultat av erfaring og kompetanse på samme måte som det profesjonelle skjønnets.

Eilifsen, Messier, Glover og Prawitt (2014) forklarer at «*professional scepticism is not synonymous with professional judgement; rather, it is an important **component** or **subset** of professional judgement.* » (Eilifsen, Messier, Glover & Prawitt, 2014, s. 52). Lamprecht (2017) ser ut til å ha samme opptatning: «*Relying on their professional scepticism, audit team members would apply professional judgement to interpret relevant ethical requirements and relevant ISAs for them to be able to make informed decisions required throughout the audit.* » (Lamprecht, 2017). Olsen (2014) tolker det slik at standardsetterne ser på profesjonell skepsis som et personlighetstrekk samt en grunnleggende holdning ved at

«*Revisorer skal ha profesjonell skepsis implisitt i sitt tankesett, og profesjonell skepsis skal reflekteres eksplisitt i revisors holdning. Dette tyder på at standardsetterne forventer at profesjonell skepsis er reflektert i revisors grunnholdning eller tankesett (in mind) og instilling eller atferd (in appearance), noe som ligner på kravene som stilles til uavhengighet.*» (Olsen, 2014, s. 33)

Men hva betyr det egentlig at revisor skal opprettholde en profesjonell skepsis? Ved tolkning av betydningen av dette begrepet, er det naturlig å ta utgangspunkt i definisjonen i ISA 200 punkt 13 (sitert ovenfor). Denne definisjonen kan imidlertid oppfattes som noe vag. Det er snakk om en *holdning* som revisor skal ha, men *hvilken holdning* er det? Snakker vi her om at revisor skal gjennomføre revisjonen med en oppfatning av at ledelsen er uærlig; med

andre ord at ledelsen er «skyldig» til det motsatte er «bevist»? Alternativt kan en tolke det dithen at revisor skal ha en nøytral posisjon; ikke ta utgangspunkt i at ledelsen er hverken ærlig eller uærlig. Selve begrepet «skepsis» kan fort gi assosiasjoner til at det er det førstnevnte som er tilfellet. På en annen side er det ikke mye i den formelle definisjonen i ISA 200 som indikerer at det er dette som er meningen. Her kreves bare at revisor innehar en *spørrende* holdning, er *oppmerksom* på informasjon som kan indikere at det foreligger misligheter samt at revisor gjennomfører en *kritisk* vurdering av de revisjonsbevis som innhentes.

Sistnevnte, nøytrale holdning, kan argumenteres for ved ISA 240's nærmere spesifisering av begrepet. Det fremgår, blant annet, at «*med mindre revisor har grunn til å tro noe annet, går revisor vanligvis ut fra at registrerte opplysninger og dokumenter er ekte*» (ISA 240, punkt 13). Det er altså ikke før revisor får noen indikasjoner på at det motsatte er tilfellet, at revisor skal gjennomføre ytterligere tester eller revisjonshandlinger. Disse indikasjonene, skal likevel ikke bare «falle i fanget» til revisor ved en ren tilfeldighet. Standarden utdyper også at

«Å være profesjonelt skeptisk, **krever løpende evaluering** av hvorvidt informasjonen og revisjonsbevisene som innhentes, tyder på at det foreligger vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter. Det **innebærer en vurdering av påliteligheten** av informasjonen som skal anvendes som revisjonsbevis (...)» (ISA 240, punkt A7, utheving tillagt).

Alt i alt, tolker jeg det slik at det å være profesjonelt skeptisk, betyr at man skal inneha en nøytral posisjon men likevel ikke ta alt «for god fisk»; for eksempel må forklaringer fra ledelsen på uventede eller unaturlige forhold eller sammenhenger alltid støttes opp av underbyggende revisjonsbevis. Jeg observerer, imidlertid, ved gjennomgang av artikler i profesjons-litteraturen, at flere studier påpeker «...*the lack of precision in the use of the term 'professional scepticism'*» (Trompeter, Carpenter, Desai, Jones & Riley, 2013, s. 304). Og det er derfor varierende hvordan begrepet tolkes.

Men forståelsen av begrepet er kritisk for anvendelsen av ISA 240 ved identifisering, vurdering og særlig *håndtering* av mislighetsrisiko. Likevel er det spesielt mangel på utøvelse av profesjonell skepsis som har vært påpekt i flere revisortilsyn. Olsen (2014)

omtaler påstander fra IAASB og PCAOB om at «(...) revisorer ikke utviser nok eller adekvat profesjonell skepsis ved revisjon av årsregnskaper.» (Olsen, 2014 s. 32)

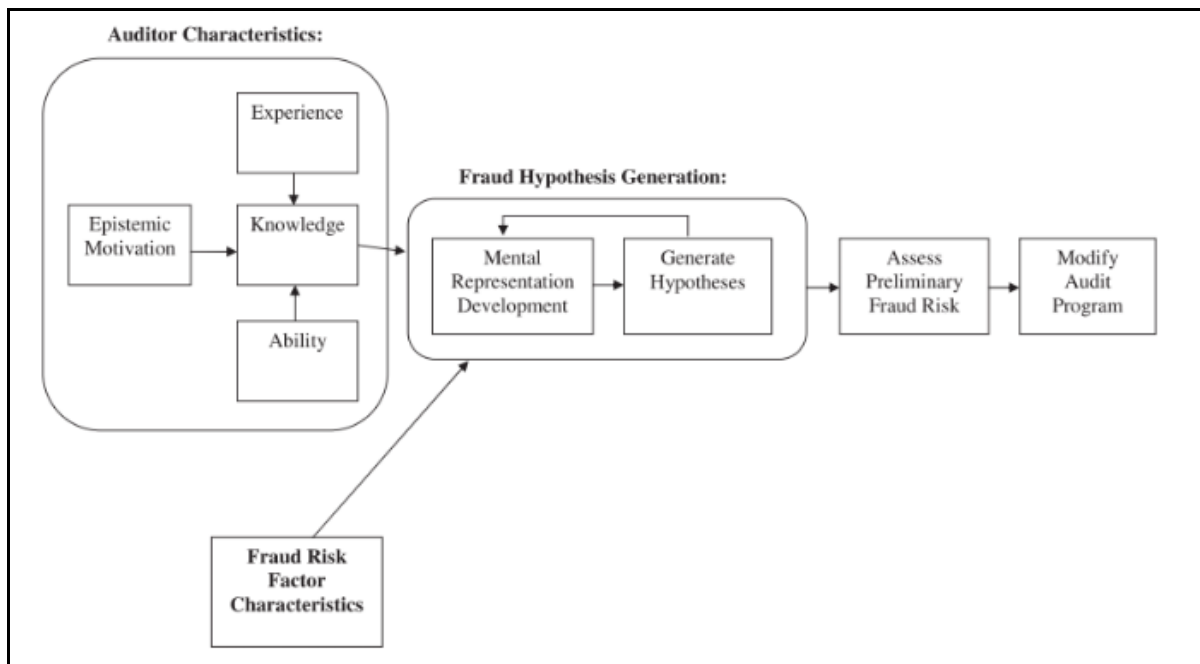
Men det er heller ikke til å stikke under en stol at utøvelse av for mye profesjonell skepsis (i den grad skepsisen da kan klassifiseres som profesjonell) også har en skadelidende effekt på revisjonsprosessen. Dette vil, selvfølgelig, føre til en revisjon som hverken er særlig risikobasert eller kostnadseffektiv.

3.2.3 Skjønn, Skepsis og Misligheter

Spisset inn mot den delen av revisjonsprosessen som gjelder identifisering og adressering av mislighetsrisiko, er det naturlig at det profesjonelle skjønn og den profesjonelle skepsisen spiller en ekstra stor rolle. Dette skyldes blant annet selve mislighetenes natur med tanke på det faktum at «*misligheter kan innebære avanserte og nøye planlagte opplegg for å skjule dem.*» (ISA 240, punkt 6). At standardsetterne i ISA 240 punkt 12 poengterer at den profesjonelle skepsisen i henhold til ISA 200 skal opprettholdes uten hensyn til revisors tidligere erfaringer med for eksempel styrets ledelse, er derfor på sin plass. På samme måte, er det ikke overraskende at standarden, eksplisitt, krever at revisor anvender sitt profesjonelle skjønn knyttet til vurdering av mislighetsrisikofaktorer (ISA 240, punkt A24).

Hammersley (2011, s. 104) introduserer en god modell som illustrerer en klar sammenhengen mellom anvendelse av det profesjonelle skjønn (Auditor Characteristics/Fraud Hypothesis Generation) på identifiserte mislighetsrisikofaktorer (Fraud Risk Characteristics) og gjennomføring av risiko- vurdering og håndtering knyttet til misligheter.

PLANNING STAGE FRAUD RISK ASSESSMENT AND AUDIT PROGRAM MODIFICATION MODEL:

Hammersley (2011, s. 104.)

Modellen gir klart uttrykk for at utøvelsen av det profesjonelle skjønnnet er vel så sentralt som de mislighetsrisikofaktorene som skal vurderes for å kunne være i stand til å utarbeide en god risikovurdering og «Fraud Hypothesis» som kan håndteres. Dette er i tråd med de krav som ISA 240 stiller til utøvelse av profesjonelt skjønn.

Som også modellen ovenfor impliserer, støttet opp av revisjonsstandardenes definisjonen av revisors profesjonelle skjønn, vil enhver revisors profesjonelle skjønn være et produkt av flere forhold som for eksempel erfaring, kompetanse og evner. Jeg vil i neste avsnitt gå nærmere inn på blant annet hvilke utfordringer denne subjektive definisjonen av det profesjonelle skjønnnet kan skape i forhold til vurdering og håndtering av mislighetsrisiko i henhold til ISA 240. Her vil jeg også berøre noen utfordringer knyttet til opprettholdelse av profesjonell skepsis.

3.2.4 Anvendelse av profesjonelt skjønn og skepsis

Utøvelsen av det profesjonelle skjønnnet er ikke en enkel oppgave for revisor. Jeg viser til «*Summary of the KPMG Professional Judgment Framework – Understanding and Developing Professional Judgment in Auditing and Accounting*» som kort oppsummerer

KPMGs utviklede modell for å bevisstgjøre og forbedre revisors utøvelse av det profesjonelle skjønnet:

«The reality is that in a world of pressure, time constraints, and limited capacity, there are a number of judgment traps we can fall into. In addition, we can be subject to biases caused by self – interest or by unknowingly applying mental shortcuts.»
(KPMG, s. 4)

Påstanden ovenfor er trolig noe flere revisorer vil kjenne seg igjen i, og dette er en vanlig feilkilde, som det dessverre, og naturlig nok, ikke er rom for ved gjennomføring av revisjon i henhold til ISA-ene. I praksis kan det også være utfordrende å finne en balansegang mellom å være «godtroende» og «mistroende», særlig når det gjelder vurdering og adressering av mislighetsrisiko. Her refererer jeg da til bruken av den profesjonelle skepsisen som ledd i utøvelsen av det profesjonelle skjønnet.

Som nevnt tidligere, skal den profesjonelle skepsisen opprettholdes uten at revisor tar hensyn til eventuelle tidligere positive erfaringer med selskapet. Jeg trekker igjen inn KPMG's observasjoner vedrørende «*Judgment traps*», og refererer til det som KPMG definerer som «*The confirmation tendency*» i forbindelse med utøvelse av profesjonelt skjønn. Dette beskrives som «*The tendency for decision makers to seek for and put more weight on information that is consistent with their initial beliefs or preferences*». (KPMG, s. 8) I denne sammenhengen er det enkelt å forstå at en revisor som har positive erfaringer med for eksempel selskapets ledelse fra tidligere års revisjoner, lettere vil kunne «lete etter» bekreftelse på at ledelsens integritet fremdeles er god. Denne observasjonen kan dermed være gjeldende både for det profesjonelle skjønnet og den profesjonelle skepsisen.

På en annen side beskriver McKee (2010) en generell tone i revisjonsstandardene hvor en kanskje er for skeptisk. Selv om forfatteren ikke forsøker å adressere den profesjonelle skepsisen som begrep, mener jeg at hans synspunkter knyttet til revisors vekting av mislighetsfaktorer er relevante også i denne sammenhengen:

«There is clearly an imbalance in the discussion of positive versus negative risk indicators. This asymmetric consideration of risk indicators introduces a bias toward identifying positive risk indicators» (McKee, 2010)

Wilks og Zimbelman (2004) skriver også at: «*The current audit environment seems more concerned with missing an existing fraud than with the costly investigation of a nonexistent fraud.* » Dette kan også tolkes som en observasjon av overdrevet bruk av (profesjonell) skepsis.

Som jeg også har kommentert tidligere, ligger det også i selve definisjonen av revisors profesjonelle skjønn at dette, til en viss grad, er et subjektivt begrep, ettersom revisors opplæring, kunnskap og tidligere erfaringer kommer til anvendelse. Én revisors profesjonelle skjønn kan dermed resultere i en beslutning som kunne vært annerledes etter en annen revisors profesjonelle skjønn.

Hammersley (2011) sine observasjoner knyttet til revisors manglende første hånds erfaring med misligheter, er interessante i denne sammenheng. Hun påpeker at det er utfordringer knyttet til hvilken mulighet revisor har til å opparbeide seg den nødvendige kunnskapen og erfaringen som kreves for å effektivt kunne identifisere mislighetsrisikoer og designe hensiktsmessige revisjonsplaner for å adressere disse. Blant annet viser Hammersley (2011) til en studie gjennomført av Gold et. Al i 2010 som viser at kun 58% av revisorene som deltar i undersøkelsen, har opplevd misligheter (inkludert både underslag og uredelig regnskapsrapportering) i løpet av en hel karriere. Denne studiens indikasjon på manglende første hånds erfaring med misligheter kan støttes opp av tidligere nevnte ACFE's «*2016 Global Fraud Study*» hvor det fremgår at bare 6,7% av de avdekkede tilfellene av uredelig regnskapsrapportering i 2016 ble avdekket av ekstern revisor.

Som følge av dette, vil revisors kunnskaper om misligheter, i de fleste tilfeller, være opparbeidet gjennom *opplæring*. Til sammenligning, vil revisors kunnskaper om andre områder, i stor utstrekning, være basert på opparbeidet *egen erfaring* i kombinasjon med opplæring. (Hammersley. 2011, s. 105).

Ved utøvelse av det profesjonelle skjønnet i forbindelse med anvendelse av ISA 240 for å identifisere, vurdere og håndtere mislighetsrisiko, må jo nettopp revisors kunnskap om og erfaring med misligheter være helt avgjørende. Men siden så få revisorer faktisk har erfart misligheter, i tillegg til at det er vanskelig å generalisere den opparbeidede erfaringen man eventuelt har gjort seg i ett tilfelle til å gjelde flere tilfeller (på grunn av de utallige måtene misligheter kan begås på), kan dette være en utfordring. Når dette er sagt, kan annen hånds

erfaring utvekslet mellom flere revisorer både innad i de store revisjonshusene og gjennom andre fora, i kombinasjon med relevant opplæring, trolig også ha en stor nytteverdi.

Hammersley, Johnstone og Kadous (2011) studie av «seniorers» reaksjon på forhøyet mislighetsrisiko, er et eksempel på at manglende erfaring kan ha betydning for vurdering og adressering av mislighetsrisiko. I studien blir 54 senior revisorers identifikasjon og adressering av mislighetsrisiko, i et fordekt case som inkluderer «channel stuffing» og «bill-and-hold» transaksjoner, kartlagt. Deltakerne har i gjennomsnitt 41.2 måneders arbeidserfaring og basert på resultatene i studien, konkluderer forfatterne med at deltakerne generelt ikke er i stand til å utarbeide et kostnads- og måleffektivt revisjonsprogram for å adressere mislighetsrisiko. Dette mener de at er knyttet til revisorenes evne til å fokusere på selve misligheten; med andre ord, spissing av risiko, som tidligere eksemplifisert i kapittel 3.1 i forbindelse med redegjørelse av revisors risikovurdering og håndtering i kontekst av revisjonsrisikomodellen.

Men kan egentlig Hammersley, Johnstone & Kadous (2011) studie linkes mot opparbeidet erfaring på senior nivå? Studien viser, som sagt, at seniorene jevnt over ikke er i stand til å utarbeide noen god risikovurdering eller håndtering. Men kan man egentlig forvente at en «manager» eller «partner» ville gjort en bedre vurdering? I så fall, hvorfor? Det er sannsynligvis ikke som følge av at de har mer *erfaring* med å avdekke faktiske misligheter.

Jeg finner ingen tidligere fag- eller forskningslitteratur som kan gi oss svar på disse spørsmålene. Hammersley (2011, s. 106) påpeker også at det ikke er gjennomført noen forskning eller kartlegging av revisors kunnskapsnivå i forbindelse med vurdering og adressering av mislighetsrisiko. Mine søk bekrefter at dette fremdeles ser ut til å være tilfelle. Dette kan være et interessant område for fremtidig forskning, dog vanskelig å gjennomføre i praksis, all den tid man først må enes om hva som faktisk er en god mislighetsrisikovurdering. Faste parametere for dette kan være vanskelig å generalisere. Dette vil jeg også kommentere nærmere senere i forbindelse med drøfting av de mislighetsrisikofaktorer som ISA 240 krever at revisor skal legge til grunn for sin mislighetsrisikovurdering.

Et annet eksempel på hvordan revisors tidligere erfaringer kan påvirke det profesjonelle skjønnet, foruten erfaringer som er direkte knyttet til avdekking av misligheter, er

betydningen av om revisor i hovedsak har jobbet med store eller små klienter. Hackenbrack (1993) gjennomfører en studie av nettopp dette.

32 praktiserende revisorer med 3 års erfaring blir bedt om å gjennomføre en relativ vekting av 16 mislighetsrisikofaktorer. Basert på studiens resultater, konkluderer Hackenbrack (1993) med at revisorer som stort sett har jobbet med store klienter, i større grad vurderer mislighetsrisikofaktorer som er knyttet til *muligheten* til å begå misligheter:

«Compared to auditors who worked predominantly on small engagements, the auditors who worked predominantly on large engagements placed more emphasis on opportunities that allow fraudulent financial reporting to occur vis-a-vis incentives to commit such fraud.» (Hackenbrack, 1993, s. 100)

Hackenbrack (1993) argumenterer for, uten at dette blir støttet opp av noen egne studier, at dette er et resultat av at de store klientene har en mer ordnet og formalisert intern kontroll, hvor revisor oftere velger eller er pålagt å teste de interne kontrollene. Dette fører til at revisor er tvunget til å ha et bevisst forhold til disse mulighetene eller punktene i prosessen hvor feilinformasjon kan oppstå, enten som følge av feil eller misligheter. Mindre revisjonsklienter har oftere en noe enklere kontrollstruktur og et mindre omfang, som gjør at revisor mener at en substansbasert revisjonsstrategi er mer hensiktsmessig. Anekdotisk, støtter jeg Hackenbrack's (1993) syn på at en slik årsakssammenheng er sannsynlig.

Resultatet av studien (Hackenbrack, 1993) kan likevel ikke tolkes som at revisorer med erfaring fra større revisjonsklienter, som følge av dette, generelt gjennomfører en bedre vurdering eller identifikasjon av mislighetsrisikofaktorer. Forfatteren av studien påpeker at det ikke nødvendigvis er slik at disse revisorenes vurdering av mislighetsrisiko er mer korrekt. Dette eksemplifiserer han med at med at en «*big client auditor*» som blir bedt om å revidere en mindre klient, basert på sitt profesjonelle skjønn, kan komme til å identifisere for mange mislighetsrisikofaktorer. Dette kan resultere i at revisjonen blir gjennomført med en for høy grad av profesjonell skepsis, noe som heller ikke er ønskelig eller hensiktsmessig. Jeg er enig i Hackenbracks (1993) oppsummering av at:

*«The results add to the understanding of how **audit experiences influence audit judgment** and have implications for the design of fraud-risk engagement tools, assignment of audit personnel, and audit staff training.»* (Hackenbrack, 1993, s. 99, utheving tillagt)

Men selv om temaet kan by på store utfordringer, er det naturlig, og helt nødvendig, at standarden setter krav til revisors utøvelse av profesjonelt skjønn og profesjonell skepsis ved vurdering og adressering av mislighetsrisiko. Men som følge av dette vil man, ved vurdering av om revisor har oppfylt sine oppgaver og plikter i henhold til ISA 240, måtte akseptere at det er rom for flere ulike tolkninger og løsninger i praksis. Utøvelsen av det profesjonelle skjønn og den profesjonelle skepsisen vil, tross alt, påvirke hvordan revisor ivaretar flere av oppgavene og pliktene slik de er definert i ISA 240. Jeg bærer derfor med meg denne fellesnevneren videre når jeg nå i de neste kapitlene går inn på analysen av ISA 240's bruk av mislighetsrisikofaktorer som utgangspunkt for revisors mislighetsrisiko- vurdering og håndtering.

4. Identifisering og Vurdering av Mislighetsrisikofaktorer

I kapittel 3 har jeg plassert mislighetsrisiko- vurdering og håndtering i henhold til ISA 240 i kontekst av revisjonsrisikomodellen. I tillegg har jeg gjort rede for de sentrale begrepene, «profesjonelt skjønn» og «profesjonell skepsis» samtidig som jeg har påpekt noen generelle utfordringer knyttet til disse begrepene i forbindelse med vurdering og håndtering av mislighetsrisiko.

Jeg har tidligere definert at formålet med denne oppgaven er å vurdere om ISA 240, ved anvendelse av mislighetsrisikofaktorer, legger til rette for en hensiktsmessig og anvendbar mislighetsrisiko- vurdering og håndtering knyttet til regnskapsmanipulasjon. (Se kapittel 1) I så henseende ønsker jeg i neste del av oppgaven å tolke og analysere teksten i ISA 240 for å vurdere hvorvidt det er behov for ytterligere veiledning i ISA 240, om ISA 240's omtale av mislighetsrisikofaktorer er uklar eller vanskelig å tolke eller om det finnes utfordringer ved anvendelse av ISA 240's mislighetsrisikofaktorer i praksis. Samtidig kan det være mulig å identifisere eventuelle områder som kan være av interesse for fremtidig forskning.

Innledningsvis vil jeg gjøre rede for «Mislighetsrisikofaktorer» som begrep etterfulgt av en presentasjon av «Mislighetstriangelet» som et teoretisk rammeverk. Dette vil følges opp av en drøftelse av mislighetstriangelets og mislighetsfaktorenes anvendelighet knyttet til vurdering av mislighetsrisiko i form av regnskapsmanipulasjon.

Dette kapittelet fokuserer på revisors *identifisering* og *vurdering* av mislighetsrisikofaktorer. Problemstillinger knyttet til revisors *håndtering* av samme faktorer, vil løftes i kapittel 5.

4.1 Mislighetsrisikofaktorer og Mislighetstriangelet

Identifisering av mislighetsrisiko utgjør en vesentlig del av den totale vurderingen av risiko for vesentlig feilinformasjon på ethvert revisjonsoppdrag. Denne delen av risikovurderingen er ofte også den mest komplekse på grunn av den høye graden av menneskelig involvering; det er vanskelig å forutsi, helt eksakt, hvilke situasjoner som vil kunne trigge misligheter og på hvilken måte dette vil kunne gjennomføres.

I henhold til ISA 240 punkt 25, kreves det at revisor skal identifisere risiko for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter. Denne vurderingen skal gjøres både på påstandsnivå for transaksjonsklasser, kontoer og tilleggsopplysninger, samt på et mer overordnet regnskapsnivå. Jf. utdrag fra ISA 240 punkt 24 nedenfor, kobles deler av denne risikovurderingen opp mot vurderingen av om det foreligger *mislighetsrisikofaktorer*.

*«Revisor **skal vurdere** hvorvidt informasjon innhentet gjennom andre risikovurderingshandlinger og beslektede aktiviteter tyder på at det foreligger en eller flere **mislighetsrisikofaktorer** ...»* (ISA 240, punkt 24. Utheving tillegg)

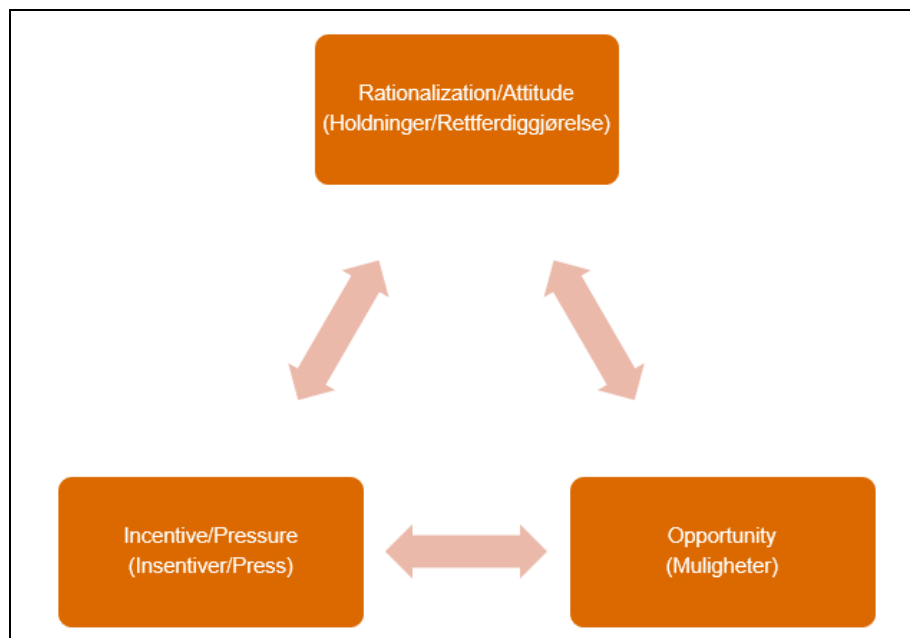
Vurderingen forventes gjennomført basert på informasjon innhentet, blant annet, gjennom «andre risikovurderingshandlinger». ISA 315 – *Identifisering og vurdering av risikoene for vesentlig feil-informasjon gjennom forståelse av enheten og dens omgivelser*, er i denne sammenhengen, særlig sentral. En god vurdering av mislighetsrisiko, herunder identifikasjon av eventuelle mislighetsrisikofaktorer, er vanskelig å oppnå uten at revisor har opparbeidet seg en god forståelse av enheten og dennes omgivelser.

Mislighetsrisikofaktorer er definert som «*Hendelser eller forhold som indikerer incentiver eller press til å begå misligheter eller som gir en mulighet til å begå misligheter*». (ISA 240, punkt 11 (b)). Eksempler på mislighetsrisikofaktorer, listet opp i ISA 240, er presentert i henhold til elementene i «Mislighetstriangelet» eller «The Fraud Triangle». Modellen bygger på Donald R. Cressey's studie fra 1953: «*Other Peoples Money: A Study in the Social Psychology of Embezzlement*». Studien er omtalt av Clinard (1954) som forklarer at Cressey's studie søker å forklare atferden til forbrytere basert på intervjuer av 133 innsatte. Cressey's teori er i ettertid benyttet og tilpasset på flere fagområder, deriblant også av regnskaps- og revisjonsprofesjonen. Her benyttes den i forbindelse med forklaring av økonomisk kriminalitet både med tanke på regnskapsmanipulasjon/uredelig regnskapsrapportering og underslag av eiendeler. Mislighetstriangelet, slik det anvendes av revisjonsprofesjonen og omtales i ISA 240, stadfester at for at misligheter skal oppstå, må tre elementer være tilstede. Eilifsen, Messier, Glover & Prawitt (2014) omtaler de tre elementene som følger:

«Three conditions are generally present when material misstatements due to fraud occur:

1. Management or other employees have an **incentive** or are under **pressure** that provides a reason to commit fraud.
2. Circumstances exist that provide an **opportunity** for fraud to be carried out.
3. Those involved are able to **rationalize** committing a fraudulent act. Some individuals possess an **attitude**, character or set of ethical values that allow them to knowingly and intentionally commit a dishonest act. »

(Eilifsen, Messier, Glover & Prawitt, 2014, s. 108)

(Egen modell, ISA 240 betegnelser i parantes)

Modellen tar dermed utgangspunkt i at dersom det, for eksempel, eksisterer insentiv og rasjonale/holdning, men det *ikke eksisterer noen mulighet*, kan ikke misligheter begås. Videre tenker man seg at dersom muligheten og rasjonale/holding identifiseres, men det er *mangel på insentiv* for å begå misligheter, vil ikke misligheter begås. På samme måte, bygger teorien på at *mangelen på en bestemt holdning/rasjonale* eller grunnlag for *rettferdiggjørelse* for handlingen, også vil være til hinder for at misligheter begås. Virkeligheten er imidlertid ikke like rett frem da det trolig også er en viss synergieffekt mellom de tre hoved elementene; Tilstedeværelsen av ett element, kan for eksempel gjøre at

de øvrige elementene faller på plass, og det tilrettelegges for misligheter. Wilks og Zimbelman (2004) skriver blant annet: «*Importantly, each of these factors is a necessary but not a sufficient condition for fraud, and, as such, fraud risk assessment should consider the interactions of these factors.*» (Wilks og Zimbelman, 2004 s. 725)

Jeg viser til kapittel 4.3 for eksempler på risikofaktorer under hvert enkelt element.

Selv om ISA 240 klassifiserer mislighetsrisikofaktorene i henhold til mislighetstriangelets modell, er det ingenting i standarden som tilsier at det er et *krav* at revisor gjennomfører sin risikovurdering basert på modellen. Det eneste kravet er at revisor *skal* vurdere om det foreligger en eller flere mislighetsrisikofaktorer som kan tyde på at det foreligger risiko for vesentlige feil som følge av misligheter (ISA 240 punkt 24). Det er dermed et viktig poeng at revisor kan velge å gjennomføre denne vurderingen av faktorer uten å ta hensyn til teorien bak mislighetstriangelet; ved å bare se på hver enkelt faktor. Men når standarden velger å klassifisere de eksemplifiserte faktorene i henhold til de tre elementene samt å omtale rasjonalet for dette, må dette anses som et uttrykk for at standardsetterne mener at denne typen risikovurdering anses hensiktsmessig. Det kan derfor være nyttig å se nærmere på om mislighetstriangelet faktisk er en god modell for vurdering av mislighetsrisiko i praksis. Jeg vil diskutere dette i neste delkapittel.

4.2 Mislighetstriangelet – en god modell for vurdering av mislighetsrisiko i praksis?

Jeg har i forrige delkapittel fremhevet at ISA 240 legger et teoretisk rammeverk til grunn for hva de mener er en hensiktsmessig risikovurdering i praksis. I tillegg har jeg tidligere løftet at revisors erfaring og kompetanse knyttet til misligheter er kritisk for opparbeidelse av profesjonelt skjønn på dette området, og at revisors kunnskap om misligheter som regel består av opplæring og teoretisk kunnskap. Når denne opplæringen, i så stor grad, sannsynligvis er sentrert rundt bruken av mislighetstriangelet som teoretisk rammeverk, er det helt klart nyttig å diskutere og vurdere hvorvidt teorien er anvendbar for det tiltenkte formål i praksis. Er vi sikre på at ISA 240, ved anvendelse av mislighetstriangelet, faktisk legger til grunn et adekvat verktøy for å gjennomføre en god risikovurdering?

Mislighetstriangelet, som modell, virker logisk. Studier på tvers av flere profesjoner, viser at hvert enkelt element faktisk spiller en rolle i å forklare de tilfeller hvor misligheter har blitt begått; det er også selvsagt:

- Hvorfor begå misligheter hvis en ikke har noe insentiv eller press for å gjøre det?
- Hvordan kan misligheter begås hvis det ikke er noen mulighet for å begå misligheter?

Det siste elementet knyttet til holdninger og rettferdiggjørelse er kanskje ikke like synlig og det er nok for eksempel ikke slik at alle misligheter begås av personer med en viss type holdning eller personkarakteristika. Trompeter, Varpenter, Desal, Jones & Riley (2013) skriver på sin side at Holdning/Rettferdiggjørelse er den delen av mislighetstriangelet som er blitt viet minst oppmerksomhet i profesjonslitteraturen men at forskning har vist at dette faktisk kan være et kritisk element. Dog bemerker de at det kan være problematisk at holdninger og rettferdiggjørelse tas under samme kam. Forfatterne utdyper dette med at det godt kan tenkes at det er en høyere sannsynslighet for at en person med en bestemt *holdning*, vil begå misligheter, men at *rettferdiggjørelse* av handlingen er noe som forekommer hvis en person uten denne holdningen, av en eller annen grunn, faktisk begår misligheter.

Likevel er det også flere som er kritiske til «mislighetstriangelet» som modell og teori. Blant annet er Donegan og Ganon (2008) kritiske til SAS 99's (som ISA 240's) adoptering av mislighetstriangelet. De peker på at Cressey's opprinnelige modell var ment for å forklare misligheter i form av «embezzlement» (underslag) og at man ikke uten videre kan transformere denne modellen til også å gjelde regnskapsmanipulasjon eller uredelig regnskapsrapportering. « (...) *thus even if Cressey's findings for embezzlers were valid, there is little evidence to support the fraud triangle as a general theory of financial crime.*» (Donegan og Ganon, 2008 s. 3). Videre bruker de som argument at det, gjennom tidene, er utviklet flere ulike teorier og modeller i kriminologien som kan forklare misligheter, og at det ikke finnes noen empiriske data som kan underbygge hvorfor akkurat Cressey's mislighetstriangel skal legges til grunn for revisjonsstandarden. Deres synspunkt er at det foreløpig ikke eksisterer en enkelt modell eller teori som kan forklare misligheter og at profesjonen ikke burde låse seg fast i en enkelt modell for risikovurdering.

«(...) Cressey's fraud triangle cannot be accepted as the only valid model. As there is no consensus in the criminology community as to the cause of the crime, whether white-collar or otherwise, there is no reason to believe that the fraud triangle or any existing model can explain the majority of accounting frauds. Until such a model can be persuasively validated, antifraud practitioners and researchers will be more effective with an array of conceptual perspectives in their tool kits. » (Donegan og Ganon, 2008, s. 16)

Boyle, Dezoort & Hermanson (2005) gjennomfører også en studie hvor de sammenligner revisors mislighetsrisikovurdering ved bruk av Cressey's tradisjonelle mislighetstriangel, mot en alternativ modell, som er utviklet av Wolfe og Hermanson. Denne modellen legger til et fjerde element som går på «capability»; revisors vurdering av en CFO's evne til å utnytte de mulighetene som eksisterer for å begå misligheter. Denne modellen er populært kalt for mislighetsdiamanten. Studien viser at revisorer som legger til grunn mislighetsdiamanten i sin risikovurdering, vurderer risikoen for misligheter høyere enn de revisorene som legger til grunn det tradisjonelle mislighetstriangelet. Dette mener de er en indikasjon på at revisors mislighetsvurdering i praksis, er følsom for hvilken mislighetsrisikomodell anvendes. Jeg vil gjerne poengtere at dette trolig ikke kan tolkes som et argument på at den ene modellen er bedre enn den andre, altså at mislighetstriangelet ikke er et adekvat verktøy for risikovurdering. Det at risikoen blir vurdert å være høyere, betyr vel ikke nødvendigvis at det er dette som er mest riktig og at revisor derfor har gjennomført en bedre risikovurdering?

Uansett valg av modell, argumenterer i tillegg Dowling & Leech (2007), gjennom sin studie, for at bruk av modeller i forbindelse med risikovurdering fører til en type «mekanisk» oppførsel som svekker anvendelsen av det profesjonelle skjønnnet. Hogan, Rezaee, Riley & Velury (2008) konkluderer på samme måte med at tidligere studiers resultater knyttet til bruk av sjekklister, her i form av «red flags» eller mislighetsrisikofaktorer, har vært varierende og at det er flere forskningsresultater som indikerer at bruk av sjekklister begrenser revisors evne til å «se forbi» sjekklisten. Wilks og Zimbelman (2004) viser imidlertid at dekomponering av mislighetsrisikovurdering gjennom bruk av mislighetstriangelet, øker revisors *følsomhet* knyttet til eventuelle muligheter og insentivers risikonivå sammenlignet med en mislighetsrisikovurdering som gjennomføres på et mer overordnet nivå (uten bruk av mislighetstriangelets tre elementer). Men dette gjelder tilsynelatende kun i de tilfeller hvor revisor vurderer at risikoen knyttet til muligheter og insentiver er på et *lavt* nivå. Studien deres indikerer altså ikke at dekomponering av risikovurdering i henhold til mislighetstriangelet fører til at revisor tildeler et høyere risikonivå til faktorer relatert til

incentiver eller muligheter. Wilks og Zimbelman (2004) mener at dette kan skyldes at en dekomponering av risikovurdering fører til at revisor er mer bevisst på faktorer relatert til holdninger/rasjonale og dermed er bedre i stand til å identifisere en *lav* risiko som så farger resten av revisors risikovurdering knyttet til de øvrige faktorene.

«Auditor's assessments of attitude risk are significantly lower in the decomposition setting (an unexpected result), and lower attitude risk assessments led to lower overall fraud-risk assessments, even after controlling for the impact of opportunity and inventive risk assessments.» (Wilks og Zimbelman, 2004 s. 724)

Men om dette er en utelukkende positiv effekt ved dekomponering av revisors risikovurdering i henhold til mislighetstriangelet, er en annen sak. Wilks og Zimbelman (2004) viser, blant annet, til at flere har uttrykt bekymring over betydningen av revisors bruk av holdning/rasjonale som ledd i risikovurderingen. Det påpekes for det første at å gjennomføre en nøyaktig vurdering av ledelsens holdning/rasjonale kan være utfordrende, særlig dersom ledelsen forsøker å føre revisor bak lyset. Videre trekkes det frem at selv om revisor faktisk har klart å gjennomføre en slik nøyaktig vurdering, finnes det ingen garanti for at ikke ledelsens holdning/rasjonale endres drastisk i løpet av kort tid etterpå i takt med at nye incentiver/press eller muligheter oppstår. En feilaktig slutning om ledelsens holdning/rasjonale kan dermed medføre at det trekkes en feilaktig slutning om faktorer knyttet til incentiver/press og muligheter ved bruk av mislighetstriangelet som en metode for dekomponering av risikovurdering.

Trompeter, Carpenter, Desai, Jones & Riley (2013) mener at mislighetstriangelet, som legges til grunn i revisjonsstandardene, ikke er passende for revisors risikovurdering og begrunner dette med at mislighetstriangelet ble utformet basert på idéen om at en eventuell forbryter handler alene. Modellen hensyntar dermed ikke gruppedynamikken, muligheten for fordekt samarbeid eller ledelsens overstyring av kontroller. Det er ingen hemmelighet at saker hvor regnskapsmanipulasjon har blitt avdekket ofte har blitt gjennomført av eller involvert flere enn en person.

Her kan man også si at standarden motsier seg selv til en viss grad; i første omgang kreves det i ISA 240 punkt 24 at revisor skal identifisere og vurdere *om* det eksisterer noen mislighetsrisikofaktorer (herunder også faktorer knyttet til *mulighet* til å begå misligheter). I

neste omgang defineres en risiko knyttet til ledelsens overstyring av kontroller som ikke kan tilbakevises.

*«Ledelsen er i en unik posisjon til å begå misligheter, siden den har mulighet til å manipulere registreringer og bevisst utarbeide et feilaktig regnskap ved å overstyre kontroller som ellers synes å fungere formålstjenelig. Selv om risikoen for at ledelsen overstyrer kontroller varierer fra enhet til enhet, er **risikoen allikevel tilstedeværende i alle enheter...**» (ISA 240, punkt 31, uthevelse tillegg)*

På en annen side adresseres akkurat denne svakheten knyttet til modellen gjennom ISA 240's krav om utforming og gjennomføring av revisjonshandlinger rettet mot risiko for ledelsens overstyring av kontroller spesifikt (ISA 240 punkt 32 og 33). Standarden veier, med dette, opp for denne potensielle svakheten i modellen.

Samtidig bemerkes det også at

« (...) forsøk på å skjule misligheter kan være ... vanskeligere å avdekke når de er kombinert med fordekt samarbeid. Fordekt samarbeid kan føre til at revisor tror at revisjonsbevis er troverdig når det i virkeligheten er falskt.» (ISA 240, punkt 6)

Fordekt samarbeid og ledelsens overstyring av kontroller kan muligens i tillegg også påvirke alle de tre elementene i mislighetstriangelet gjennom gruppedynamikk.

«... group dynamics may create different incentives, pressures, rationalizations and opportunities for those involved in perpetrating a case of fraudulent financial reporting. An expansion of the fraud triangle which includes group dynamics may be necessary when the fraud triangle is applied to fraudulent financial reporting. » (Trompeter, Carpenter, Desai, Jones & Riley. 2013, s. 298)

Men sett at det faktisk var konsensus om mislighetstriangelets evne til å *forklare* begåtte misligheter; hva vet vi så om modellens mulighet til å forutse i hvilke tilfeller misligheter, med høyere sannsynlighet, vil oppstå? Fra et revisjonsståsted, og ved anvendelse av ISA 240 for å identifisere, vurdere og håndtere mislighetsrisikofaktorer, er ikke målet å kunne forklare mislighetene i etterkant. Revisor ønsker derimot å identifisere faktorer som kan indikere (predikere) hvorvidt det er en høyere sannsynlighet for at misligheter foreligger.

Ifølge Clinard (1954), innrømmer Cressey selv, at hans generaliserende modell for å forklare forbrytternes atferd, ikke har noen prediksjonsevne. Han siterer Cressey: «*The theory we have presented has few practical implications either for prevention **or detection** of trust violations (...)*» (Clinard, 1954, s. 362-363, utheving tillagt) Likevel ligger hans teori til grunn ved utformingen av de mislighetsrisikofaktorer som ISA 240 legger frem for å hjelpe revisor med å identifisere forhold som kan indikere at misligheter kan foreligge. Standardsetterne legger med dette opp til at modellen faktisk har en prediksjonsevne.

Jeg finner generelt varierende empirisk støtte for dette i både faglitteratur og tidligere studier. Det kan nok også være vanskelig å oppnå en tilfredstillende empirisk støtte på dette området. Det er én sak å kartlegge om mislighetsrisikofaktorer har vært til stede i tilfeller hvor misligheter har blitt begått. For eksempel ønsker Cohen, Ding, Lesage & Stolowy (2011), med sin studie, å utforske ledelsens (u)etiske holdninger i kjente saker av misligheter hvor majoriteten av sakene er knyttet til uredelig regnskapsrapportering. I studien forsøkes ledelsens holdninger kartlagt gjennom en analyse av nøkkelord i media for å finne ut om ledelsen hadde et visst sett av personlighetskarakteristika eller holdninger som kan linkes opp mot den type atferd som kan føre til at misligheter begås. Forskerne konkluderer med at en faktisk ser denne typen karakteristika i tilfeller hvor misligheter er begått. Men kartlegging av hvorvidt denne typen mislighetsrisikofaktor faktisk forekommer hyppigere i enheter hvor misligheter er begått enn i øvrige enheter, er utfordrende på grunn av at forskere er avhengig av informasjon som de i utgangspunktet ikke har tilgang til. Det samme ville trolig vært tilfelle ved kartlegging av mislighetsrisikofaktorer som er knyttet til enhetens internkontroll. Jeg vil også komme nærmere inn på selve mislighetsrisikofaktorenes prediksjonsevne når jeg nå skal omtale de mislighetsrisikofaktorer som generelt eksemplifiseres i ISA 240.

4.3 Mislighetsrisikofaktorer - ISA 240

Jeg har tidligere gått inn på generelle utfordringer knyttet til ISA 240's vektlegging av mislighetstriangelet som et teoretisk rammeverk for revisors risikovurdering i praksis. Dette vil jeg nå følge opp med en nærmere omtale av mislighetsrisikofaktorenes anvendelighet, slik disse er omtalt i ISA 240. Det opplyses om at mislighetsrisikofaktorene ofte har vært tilstede i faktiske tilfeller av misligheter (ISA 240 punkt 24) og det er allmenn akseptert at så faktisk er tilfelle. Likevel må det kunne diskuteres hvorvidt vurdering av

mislighetsrisikofaktorer, slik disse er presentert i ISA 240, faktisk resulterer i den mest hensiktsmessige risikovurderingen. Nøkkelord her er mislighetsrisikofaktorenes «prediksjonsevne», «relative vektning» eller enkeltstående «betydning», så vel som «antallets» betydning for revisors risikovurdering.

«Det er ikke lett å rangere mislighetsrisikofaktorer etter viktighet. Betydningen av mislighetsrisikofaktorer varierer i stor grad. Noen av disse faktorene vil være til stede i enheter der de spesifikke forholdene ikke utgjør noen risiko for vesentlig feilinformasjon. Følgelig utøver revisor profesjonelt skjønn ved fastsettelsen av hvorvidt en mislighetsrisikofaktor er tilstede og hvorvidt den skal tas i betraktning ved vurdering av risikoene for vesentlig feilinformasjon i regnskapet som skyldes misligheter.» (ISA 240, punkt A24)

Det fremgår av sitatet ovenfor at revisors skjønn spiller en stor rolle ved vurderingen av mislighetsrisikofaktorer med tanke på hvorvidt:

- a) en eller flere mislighetsrisikofaktorer er tilstede,
- b) de identifiserte mislighetsrisikofaktorer faktisk skal tas i betraktning i forbindelse med vurdering av risiko for vesentlig feilinformasjon, samt
- c) om enkelte mislighetsrisikofaktorer skal vektlegges mer enn andre.

For å hjelpe revisor med å kartlegge risikoen for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter, basert på den informasjonen som er innhentet i forbindelse med de øvrige risikovurderingshandlingene, inneholder, som nevnt, ISA 240 en liste med *eksempler på mislighetsrisikofaktorer* knyttet til uredelig regnskapsrapportering. Her er blant annet følgende punkter inkludert:

Incentiver/Press:

- Økonomiske vanskeligheter som følge av for eksempel sterk konkurranse, raske endringer i markedet (teknologiske), driftstap, rask vekst, nye regnskapsmessige, lov- eller forskriftsmessige krav, sviktende etterspørsel.

- Press på ledelsen for å oppfylle tredjeparters krav eller forventninger med tanke på lønnsomhet.
- Økt behov for finansiering (lån og egenkapital) for å opprettholde konkurranseevne.
- Ledelsen har betydelige økonomiske interesser i selskapet.

Muligheter:

- Karakteristiske trekk, enten ved bransjen eller enheten, som gjør det mulig å gjennomføre/skjule uredelig regnskapsrapportering f.eks. gjennom stor grad av regnskapsestimer, transaksjoner med nærstående parter eller parter utenfor landets grenser, samt for eksempel bank konti, datterselskaper eller filialer i såkalte «skatteparadiser».
- Kompleks organisasjonsstruktur.
- Svake interne kontrollrutiner.

Holdninger/Rettferdiggjørelse:

- Tidligere lovbrudd.
- Dårlig moral i ledelse samt sviktende kommunikasjon vedrørende og håndhevelse av etiske standarder og verdier.
- Ledelse som ikke inngår i økonomifuksjon er opptatt av og ønsker å påvirke valg og bruk av relevante regnskapspolicyer samt utarbeidelse av regnskapsestimer.
- Ledelse virker ikke interessert i å utbedre svakheter i de interne kontrollrutiner.
- Anstrengt forhold mellom revisor og ledelse.

Jeg henviser til ISA 240 Vedlegg 1 (jf punkt 25) for standardens fullstendige og detaljerte liste over eksempler på mislighetsrisikofaktorer.

4.3.1 Mislighetsrisikofaktorenes prediksjonsevne

ISA 240 inneholder, som sagt, en (ikke uttømmende) liste over eksempler på mislighetsrisikofaktorer som revisor kan identifisere og vurdere som en del av sin mislighetsrisikovurdering. Det fremgår imidlertid også av standarden at tilstedeværelsen av en eller flere av disse mislighetsrisikofaktorene, ikke er ensbetydende med at det vil foreligge misligheter (ISA 240, punkt 24). For eksempel er det mange selskap som har økonomiske vanskeligheter (dårlige resultater, presset likviditet etc.). Er det meningen at revisor, som følge av ISA 240s liste over mislighetsrisikofaktorer, skal anslå at det foreligger en forhøyet mislighetsrisiko i hvert enkelt av disse tilfellene? Et annet, mye brukt eksempel, er uformelle interne kontrollrutiner i mindre organisasjoner. Ville ikke et automatisk anslag av forhøyet mislighetsrisiko som følge av identifikasjon av dette som mislighetsrisikofaktor vært litt urimelig? Dette ville vel fort være ensbetydende med at revisjonsstanden mener at det er en forhøyet mislighetsrisiko i majoriteten av norske aksjeselskaper?

Igjen er vi inne på mislighetstriangelets og mislighetsfaktorenes prediksjonsevne, og standarden ser, i punkt 24, ut til å indirekte innrømme at denne kan være manglende når de påpeker at tilstedeværelsen av en mislighetsrisikofaktor ikke nødvendigvis tyder på at det foreligger misligheter. Dette er bare forhold som ofte har foreligget i situasjoner hvor misligheter har blitt avdekket. I samme punkt, gir i tillegg standarden uttrykk for at revisor må anvende sitt profesjonelle skjønn ved vurdering av den enkelte mislighetsrisikofaktors betydning siden noen faktorer vil være til stede i enheter hvor de slett ikke bør utgjøre noen mislighetsrisiko.

Flere problemstillinger er relevante i forhold til dette; Er det noen faktorer som er så kritiske, at bare identifikasjon av én faktor er nok? Hvilke faktorer er, i såfall, dette? Kan man alternativt se for seg at det er mulig å identifisere fem forskjellige faktorer, og likevel ikke anse dette som noen indikasjon på en forhøyet mislighetsrisiko? Vi snakker nå om mislighetsrisikofaktorenes relative vektning, og dersom vi hadde hatt noen mulighet til å si noe om den enkelte mislighetsrisikofaktors prediksjonsevne, ville sannsynligvis disse spørsmålene blitt besvart i samme håndvending. Standarden gir ingen svar på disse spørsmålene, men krever, som sagt, bruk av revisors profesjonelle skjønn ved vurderingen av betydningen av den enkelte identifiserte mislighetsrisikofaktor.

Det er gjennomført flere studier på hvilke mislighetsrisikofaktorer revisor betrakter, samt revisors relative vekting av faktorene. Dette tolker jeg som et ønske, fra akedemias side, om mulighet for generalisering av hvilke mislighetsrisikofaktorer som er viktige. Om dette er mulig, er jo også det positivt i praksis for selve profesjonen. Risikovurderingen, i henhold til ISA 240, er en kompleks øvelse og krever, som sagt, betydelig utøvelse av profesjonelt skjønn. Muligheten til å snevre inn hvilke mislighetsrisikofaktorer som er viktige eller ikke kunne lettet revisors arbeid og de utfordringer som skyldes skjønnets vektleggelse knyttet til misligheter betraktelig. Jeg har gjennomgått studiene, og sett disse opp mot hverandre. Dette gir oss ikke nødvendigvis svar på hva standardsetterne, ved hjelp av ISA 240, har forsøkt å definere som en god mislighetsrisikovurdering, men det kan hjelpe oss å forstå hvordan standarden oppfattes av profesjonen, herunder hvilke mislighetsrisikofaktorer *revisor* mener er viktige.

De studier som er gjort opp mot dette er imidlertid hovedsakelig knyttet opp mot mislighetsrisikofaktorer eller «red flags» slik disse er definert og kreves identifisert, vurdert og adressert etter den amerikanske AICPA revisjonsstandarden SAS 99 og dens forgjenger SAS 82. Det er her relevant å nevne at, selv om essensen i mislighetsrisikofaktorene etter SAS 82, i all hovedsak, er i tråd med de vurderinger som også må gjøres etter dagens ISA 240, er de ikke identiske. Ved min tilnærming til resultatet av disse studiene, har jeg foretatt en vurdering av de mislighetsfaktorer som er inkludert opp mot ISA 240. Det er også på det rene at tilstedeværelsen av eventuelle mislighetsfaktorer eller «red flags» i studiene, som ikke er inkludert i listen over eksempler i ISA 240, ikke må ignoreres i denne sammenheng. Dette henger sammen med at denne listen over eksempler ikke må betraktes som uttømmende.

Apostolou, Hassell & Webber (2001) gjennomfører en studie av 35 kriminaltekniske eksperters relative vekting av de 25 «red flags» som er inkludert i SAS 82 gruppert etter følgende kategorier: «*Management Characteristics and Influence over the Control Environment*», «*Industry Conditions*» og «*Operating and Financial Stability Characteristics*» (Apostolou, Hassel & Webber, 2001, s. 50). Studien viser at kategorien som inneholder risikofaktorer knyttet til «*Management Characteristics and Influence over the Control Environment*» scorer markant høyere enn de andre to kategoriene (58,5%) Av de faktorene som er inkludert i denne kategorien, er det særlig tre faktorer som skiller seg ut og som til sammen utgjør 42,5 % av vektingen, ref. Apostolou, Hassel & Webber (2001, s. 51):

1. «Significant compensation tied to aggressive accounting practices» (18.0%)
2. «Management's failure to display appropriate attitude about internal control» (16.5%)
3. «Known history of securities law violations» (8.0%)

Resultatet av studien støttes også opp av Apostolou, Hassell, Webber og Sumners (2001) studie hvor 140 praktiserende revisorer blir bedt om å vekte den relative betydningen av de 25 risikofaktorene som er inkludert i SAS 82. Revisorer (fra Staff/Associate til Partner/Principal nivå) fra både de «5 store» og flere andre små revisjonsfirmaer i USA deltar i studien. Totalt opplyser 23 av deltakerne at de har første hånds erfaring med misligheter. I likhet med de kriminaltekniske ekspertene (Apostolou, Hassell & Webber, 2001) vurderer også revisorene i denne studien de mislighetsrisikofaktorene som er inkludert under *Management Characteristics and Influence over the Control Environment* som viktigst (58.2%). Av disse blir *significant compensation tied to aggressive accounting practices*, *Management's failure to display appropriate attitude about internal control* og *Known history of Securities law violations* vektet med henholdsvis 12.9 og 12.6 og 14.6 %.

Forfatterne av sistnevnte studie sammenligner også sine resultater, blant annet, med en studie gjennomført av Heiman-Hoffman et. al i 1996 og trekker frem at:

« (...) Heiman – Hoffman et al's (1996) highest ranked risk factor is 'managers have lied to the auditor or have been overly evasive in response to audit enquiries'. This factor is most closely associated with 'strained management/auditor relationship' in SAS 82. » (Apostolou, Hassell, Webber & Sumners, 2001, s. 4)

Huang, Lin, Chiu og Yens (2017) resultater går imidlertid i en annen retning. Denne studien er lagt opp litt annerledes ved at forfatterne tar utgangspunkt i totalt 53 mislighetsrisikofaktorer som de har identifisert med utgangspunkt i tidligere studier, ikke direkte fra noen revisjonsstandarder.

11 eksperter fordelt på 3 professorer fra det akademiske miljø i USA og 8 regnskapsførere og revisorer på manager nivå (4-14 års erfaring) deltar i første runde av studien hvor en filtrerte ut 32 av de opprinnelige 53 mislighetsrisikofaktorene som deltakerne vurderte som relevante. Til slutt blir den relative vektingen av disse kartlagt av ytterligere 8 deltakere; hvorav 2 professorer og 6 revisorer/regnskapsførere.

De tre viktigste mislighetsrisikofaktorene rangert etter relativ vektning i følge Huang, Lin, Chiu og Yens (2017) studie alle knyttet opp mot incentiver eller press:

1. «*Poor performance*»
2. «*The need for external financing*»
3. «*Financial distress*»

Jeg viser også til Johnson, Kuhn, Apostolou og Hassell (2013), som gjennomfører en studie hvor de ønsker å kartlegge hvorvidt revisor er i stand til å identifisere narsissistiske trekk hos klienten samt om en slik observasjon blir ansett som en risikofaktor:

*«Our results indicate that **auditor assessments of fraud risk are significantly higher when auditors observe client manager behavior and attitudes that are consistent with narcissism.** Higher motivation to commit fraud also was related to higher auditor assessments of fraud risk. A post-experimental questionnaire administered to managers and partners from the participating public accounting firm confirmed that **experienced auditors do interpret high levels of client manager narcissism as a significant fraud attitude risk indicator.** »* (Johnson, Kuhn, Apostolou & Hassel, 2013, s. 205, utheving tillegg)

Alt i alt definerer revisorene flere av mislighetsrisikofaktorene som eksemplifisert i ISA 240 som kritiske, dog med noe ulik ordlyd, men studiene ser ut til å ha noe motstridende resultater. Det kan virke som at revisorene finner det litt vanskelig å enes om hvilke mislighetsrisikofaktorer som er relevante og en eventuell relativ vektning av disse. Standarden legger heller ikke opp til dette.

I tillegg vil jeg poengtere at selv om disse studiene hadde vist at revisorene faktisk hadde en helt klar felles forståelse av hvilke mislighetsrisikofaktorer som var relevante og viktige, ville ikke dette nødvendigvis vært ensbetydende med at en risikovurdering som ble gjennomført basert på denne felles forståelsen, faktisk var hensiktsmessig. Vi vet jo ikke helt eksakt hva som ligger bak den enkelte revisors vurdering i disse tilfellene. I denne sammenheng viser jeg til begrepsavklaring knyttet til opparbeidelse av revisors «profesjonelle skjønn» tidligere i oppgaven. Dersom om en tar i betraktning at det profesjonelle skjønn, med forankring i den kunnskapen som revisor gjennom erfaring, men i all vesentlighet gjennom opplæring, sannsynligvis ligger til grunn for disse vurderingene,

stiller jeg spørsmål ved om studienes resultater faktisk har noen nytteverdi i denne sammenhengen. Dersom mislighetsrisikofaktorer skal benyttes for å definere en mislighetsrisiko, må kanskje de enkelte faktorerers faktiske prediksjonsevne kartlegges først. Dette gjøres trolig ikke ved å undersøke *revisors* vurdering av dette, når denne vurderingen ikke kan forventes å ha sin opprinnelse i praktisk erfaring. Det er derfor interessant å se på om det er noen studier som kan si noe om de enkelte faktorenes prediksjonsevne.

Bell og Carcello's (2000) studie, hvor de utvikler en matematisk regresjonsmodell for å vurdere sannsynligheten for at misligheter i form av uredelig regnskapsrapportering foreligger basert på identifiserte mislighetsrisikofaktorer, er her interessant. Modellen gjennomfører en matematisk vekting av faktorene, basert på deres kalkulerede prediksjonsevne, og indikerer om det foreligger en høy, moderat eller lav risiko for misligheter. Studien gjennomføres basert på et utvalg av 77 tilfeller hvor misligheter er avdekket og 305 kontrollenheter hvor misligheter ikke er avdekket.

Bell og Carcello (2000) kommer frem til at følgende faktorer er best egnet til å skille mellom tilfeller av høy eller lav mislighetsrisiko (s. 169):

1. *Weak internal control environment.*
2. *Rapid Company Growth.*
3. *Inadequate or inconsistent relative profitability.*
4. *Management places undue emphasis on meeting earning projections.*
5. *Management lied to the auditors or was overly evasive.*
6. *The ownership status (public vs. private) of the entity.*
7. *Interaction term between a weak control environment and an aggressive management attitude toward financial reporting.*

Flere av disse kan sammenlignes med ISA 240's eksemplifiserte mislighetsrisikofaktorer, selv om de etter ordlyden ikke er helt identiske. Bell og Carcello (2000) kan dermed gi empirisk støtte til flere av disse, men de kommer også frem til flere mislighetsrisikofaktorer, hvorav flere her også er sammenlignbare med ISA 240's faktorer, som de *ikke* mener er egnet til å si noe om sannsynligheten for misligheter (s. 183):

1. *High management turnover.*
2. *Rapid Industry Growth.*
3. *Declining Industry.*
4. *Significant and unusual related party transactions.*
5. *Compensation arrangement tied to reported earnings.*

Roden, Cox og Kim (2016) undersøker mislighetstriangelet, herunder noen spesifikke eksempler på mislighetsrisikofaktorer mulighet til å forutse misligheter. Studien legger til grunn 103 firmaer hvor «SEC Violations» har blitt registrert. Majoriteten av disse (ca. 73%) er brudd i form av regnskapsmanipulasjon inkludert misvisende tilleggsopplysninger. Sammenlignet med 103 kontrollfirmaer hvor det ikke er registrert noen «SEC Violations», undersøker de om utvalgte mislighetsrisikofaktorer faktisk er hyppigere til stede i de tilfeller hvor misligheter er begått. Utvalget av mislighetsrisikofaktorer som undersøkes inngår, i all hovedsak, ikke i ISA 240's eksempler på risikofaktorer, men studiens resultater knyttet til de få mislighetsfaktorene som kan sammenlignes med de faktorene som eksemplifiseres i ISA 240 er likevel veldig interessante.

Roden, Cox og Kim (2016) ser ut til å, til en viss grad, kunne underbygge Bell og Carcello's (2000) funn knyttet til følgende risikofaktor: «*Management lied to the auditors or was overly evasive*». Deres studie viser at det oftere avdekkes misligheter i enheter hvor det har vært et nylig revisorskifte (dobbelte så stor risiko). Risikoene er definert ulikt, men en kan trolig trekke paralleller mot ISA 240s eksempel knyttet til et anstrengt forhold mellom revisor og ledelse, og på denne måten argumentere for at denne risikofaktoren kan se ut til å ha en god prediksjonsevne. Roden, Cox og Kim's (2016) resultater indikerer i tillegg at det hyppigere avdekkes misligheter i enheter hvor ledelsen har aksjeopsjoner i enheten; med andre ord at ledelsen har økonomiske interesser i selskapet. Dette kan indikere at ISA 240s eksemplifiserte risikofaktor knyttet til ledelsen økonomiske interesser i selskapet, også kan være av betydning ved revisors forsøk på å anslå risikoen for misligheter.

Like interessant er imidlertid også Roden, Cox og Kim (2016) motstridende resultater knyttet til økonomiske vanskeligheter som mislighetsrisikofaktor. Som nevnt ovenfor, identifiserer Bell og Carcello (2000) «*Inadequate or inconsistent relative profitability*» som en mislighetsrisikofaktor med god prediksjonsevne. Roden, Cox og Kim (2016) viser på sin

side at økonomiske vanskeligheter ikke har noen sammenheng med hyppigheten av forekomsten av misligheter. Dette kan dermed tolkes som et argument for at det er varierende empirisk støtte bak ISA 240's liste over mislighetsrisikofaktorer. På en annen side, kan man argumentere for at det ikke nødvendigvis er *sannsynligheten* for forekomsten av misligheter som er hovedargumentet bak inkludering av finansielt press eller sviktende resultater som en mislighetsrisikofaktor men heller hvilken *effekt* eventuelle misligheter som følge av dette incentivet kan ha. Dersom det faktisk forekommer misligheter på grunn av økonomiske vanskeligheter, vil disse, etter all sannsynlighet, måtte betraktes som vesentlige i den forstand at de nok ville kunne «(...) forventes å påvirke de økonomiske beslutningene som treffes av brukerne på grunnlag av regnskapet.» (ISA 320 punkt 2) Den tyngden som faktoren kanskje mangler i form av statistisk prediksjonsevne, kan dermed veies opp for av den sannsynlige vesentligheten av en eventuell mislighet hvor denne faktoren er til stede. Fra et praktisk ståsted, er det nok derfor smart å være årvåkne i disse situasjonene uansett, da resultatet av eventuelle misligheter som revisor her ikke lykkes i å avdekke, vil kunne ha store konsekvenser for revisor i etterkant. Dog er ikke konsekvenser for revisor en faktor som inngår i begrepet «revisjonsrisiko», og det skal dermed heller ikke benyttes som argument bak noen mislighetsrisikovurdering.

Kort oppsummert er eksisterende informasjon om den enkelte mislighetsrisikofaktors prediksjonsevne noe begrenset og varierende, og det må da være lov å stille seg spørrende til hva som ligger bak ISA 240's liste over eksempler på mislighetsrisikofaktorer når disse er ment å bistå revisor i risikovurderingen knyttet til misligheter. På en annen side, kan man ikke heller si at manglende empirisk støtte er det samme som at mislighetsrisikofaktorene i ISA 240 *ikke* har noen prediksjonsverdi. Det betyr egentlig bare at det er vanskelig, på dette tidspunktet, å mene noe enten den ene eller den andre veien i forhold til mislighetsrisikofaktorenes verdi i praksis.

Men selv om vi hadde informasjon om mislighetsrisikofaktorenes generelle prediksjonsevne, ville dette kunne være avgjørende for revisors vurdering i praksis? Jeg viser til ISA 240 punkt A24 hvor det påpekes at mislighetsrisikofaktorenes betydning er situasjonsavhengig med tanke på at en mislighetsrisikofaktor kan være tilstede i tilfeller hvor spesifikke forhold foreligger slik at de likevel ikke utgjør noen risiko for vesentlig feilinformasjon (ISA 240 punkt A24). Det første spørsmålet her er hvilke «spesifikke forhold» standarden her refererer til? Det utdypes i punkt A26 og A27 at det her kan være forhold knyttet til enhetens størrelse. Men finnes det flere «spesifikke forhold» som kan foreligge og hvor dette fører til

at tilstedeværelsen av enkelte mislighetsrisikofaktorer ikke skal tas i betraktning? Hvilke mislighetsrisikofaktorer er det som kan overses i hvert enkelt tilfelle av et «spesifikt forhold»?

I tillegg er det nok også vanskelig å ta hensyn til slike spesifikke forhold ved studier av den enkelte faktors prediksjonsevne. Men her er det, på en annen side, interessant å trekke inn Bell og Carcello (2000) som viser at en matematisk modells evne til å «identifisere» de enhetene hvor misligheter foreligger er vesentlig bedre enn revisors vurdering ved anvendelse av profesjonelt skjønn. Dette til tross for at den matematiske modellen ikke har noen forutsetning for å sette de enkelte faktorene inn i kontekst av en spesifikk situasjon. Av de 77 tilfellene hvor uredelig regnskapsrapportering foreligger, vurderer revisor at 29% av tilfellene har lav eller veldig lav risiko, 36% av tilfellene har moderat risiko og 35% har høy eller veldig høy risiko. Den matematiske regresjonsmodellen har betydelig høyere treffsikkerhet og vurderer hele 80% som høy eller veldig høy, 12% som moderat og 8% som lav risiko. Betyr dette at «spesifikke forhold» (ISA 240, punkt A24) i praksis ikke spiller en så stor rolle likevel? Kanskje holder det faktisk at hver enkelt faktors prediksjonsevne i større grad kartlegges slik at revisor kan ta med seg dette i sin vurdering av den enkelte faktors betydning? Med tanke på dette, kunne nok både standardsetterne og revisorene hatt stor nytteverdi av et større kartleggingsprosjekt knyttet til hver enkelt faktors faktiske prediksjonsevne. Forutintatte vurderinger, basert på revisors skjønn, kan kanskje begrenses med dette.

Alternativt, kunne gjerne standarden supplert med flere begrunnede eksempler og mer veiledning på hvilke spesifikke forhold som kan gjøre at en mislighetsrisikofaktor ikke anses å medføre noen mislighetsrisiko likevel. Dette kan også være et interessant område for videre forskning da jeg finner liten eksisterende litteratur på dette området.

4.3.2 Revisors identifikasjon av ytterligere mislighetsrisikofaktorer

Det bemerkes også i standarden at «*selv om risikofaktorene dekker et bredt spekter av situasjoner, er de kun eksempler, og revisor kan følgelig identifisere ytterligere eller andre risikofaktorer.*» (ISA 240, vedlegg 1) Jeg viser også til Cohen, Ding, Lesage & Stolowy's (2010) refleksjoner rundt dette:

*«... It is important to remember that the **lists of risk factors** presented in auditing standards **are not meant to be exhaustive, merely representative** of situations and*

*circumstances that have been associated with fraud in the past. The risk factors are illustrative, and are **there to stimulate, not limit, thinking about fraud risk** (...) »*
(Cohen, Ding, Lesage & Stolowy. 2010, s. 19, utheving tillagt)

Standarden krever altså at revisors profesjonelle skjønn må benyttes ved vurdering av om noen av de pre-definerte mislighetsrisikofaktorene, i henhold til ISA 240, er til stede, og om de, satt inn i kontekst, faktisk indikerer en forhøyet risiko for forekomsten av misligheter. I tillegg vil revisors profesjonelle skjønn, trolig med vesentlig forankring i tidligere erfaringer, også komme til anvendelse ved identifisering av ytterligere mislighetsrisikofaktorer som ikke er inkludert i listen av eksempler.

Dette er også utfordrende. For det første har, som tidligere nevnt, revisor begrensede erfaringer med misligheter i praksis. Jeg henviser til omtale av opparbeiding av revisors «profesjonelle skjønn» tidligere i oppgaven. Dette er noe som kan gjøre det vanskeligere å faktisk identifisere flere relevante mislighetsrisikofaktorer til tross for den veiledningen eller tenkte «tanke stimulansen» som ISA 240 gir gjennom sine eksempler. Det kunne vært interessant å kartlegge hvorvidt revisor, i praksis, faktisk identifiserer mislighetsrisikofaktorer som ikke er inkludert i ISA 240s liste over eksempler. Hvilke er i så fall dette?

For det andre, ser vi i utgangspunktet ut til å ha liten eller varierende empirisk støtte knyttet til mislighetstriangelets og ISA 240 eksemplifiserte mislighetsfaktorens prediksjonsevne; hvordan skal revisor da kunne forventes å definere egne risikofaktorer basert på egne erfaringer som en skal mene har noen mulighet til å forutse at misligheter kan foreligge? Hvis revisor har observert tilstedeværelsen av en gitt faktor i ett revisjonsoppdrag hvor misligheter har funnet sted, gir ikke dette, i seg selv, noe grunnlag for revisor til å definere dette som en forutseende risikofaktor som generelt kan gjelde alle andre oppdrag. Hvis en eventuell kartlegging av identifiserte «tilleggsfaktorer» viser at revisor faktisk tar hensyn til flere mislighetsrisikofaktorer enn de som er inkludert i ISA 240, ville det så vært interessant å forstå vurderingen bak identifikasjonen av disse som mislighetsrisikofaktorer. Har revisor, i disse tilfellene, faktisk noen indikasjon på at dette er faktorer, som ved deres tilstedeværelse, øker sannsynligheten for at misligheter kan forekomme? Hvilke indikasjoner er i tilfelle dette?

4.3.3 Betydningen av antall mislighetsrisikofaktorer

Revisor finner heller ikke direkte svar i ISA 240 på *hvor mange* mislighetsrisikofaktorer som skal måtte være identifisert før dette, totalt sett, må resultere i en anslått forhøyet mislighetsrisiko. Standarden gir, for eksempel, ingen bekreftelse på at revisor må ha identifisert og vurdert én mislighetsrisikofaktor i hver av kategoriene (muligheter, incentiver/press, holdning/rettferdiggjørelse), og dermed ha et «fullstendig triangel» for at en skal kunne anslå at det foreligger en forhøyet mislighetsrisiko. På en side sier standarden i punkt 24 at det kan foreligge en eller flere mislighetsrisikofaktorer. På en annen side følger standarden opp med at:

«misligheter, uansett om det dreier seg om uredelig regnskapsrapportering eller underslag av eiendeler, innebærer motivasjon eller press til å begå misligheter, en oppfattet mulighet til å gjøre dette og en viss rettferdiggjørelse av handlingen». (ISA 240 punkt A1)

Dette vil jo egentlig bety at minst tre mislighetsrisikofaktorer må være tilstede, noe som også er i tråd med det teoretiske rammeverket. Jeg finner ingen eksempler i faglitteratur eller tidligere forskning som kan vise hvordan revisor betrakter denne problemstillingen i praksis eller hvordan ISA 240 tolkes på dette området, men trekker frem min tidligere observasjon av at det egentlig ikke fremgår av ISA 240 at revisor *må* basere sin risikovurdering på mislighetstriangelet som modell, selv om denne presenteres som et verktøy. Jeg viser igjen til ISA 240 punkt 24 hvor det eneste som kreves er at revisor skal vurdere tilstedeværelsen av mislighetsrisikofaktorer. Wilks og Zimbleman siterer også AICPA 2002's SAS 99 hvor følgende fremgår:

«Although the risk of material misstatement due to fraud may be greatest when all three fraud conditions are observed or evident, the auditor cannot assume that the inability to observe one or two of these conditions means there is no risk of material misstatement due to fraud. (...)» (Wilks og Zimbleman, 2004, s. 722-723)

Jeg finner ikke en lignende uttalelse i ISA 240, men finner det ikke usannsynlig at standarden her må tolkes på samme måte; tilstedeværelsen av *en* faktor kan være nok hvis revisor, etter sitt skjønn, fastslår at denne ene faktoren faktisk skal tas i betraktning ved vurdering av risiko for vesentlig feilinformasjon (ISA 240, punkt A24).

I tillegg kan det på samme måte diskuteres om revisor kan komme i en situasjon hvor det er identifisert fem ulike mislighetsrisikofaktorer og likevel konkludere med at dette ikke representerer noen vurdert risiko for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter. Heller ikke her finner jeg noen svar i tidligere litteratur eller forskning, men tolker det slik at hvis revisor har identifisert dette antallet mislighetsrisikofaktorer, må den overordnede risikovurderingen som et resultat av dette, være helt avhengig av revisors vurdering av den enkelte faktors betydning i det spesifikke tilfellet:

*«(...) Følgelig utøver revisor profesjonelt skjønn ved fastsettelsen av hvorvidt en mislighetsrisikofaktor er til stede og **hvorvidt den skal tas i betraktning** ved vurdering av risikoene for vesentlig feilinformasjon i regnskapet som skyldes misligheter.» (ISA 240, punkt A24, utheving tillagt).*

Med dette mener jeg at det godt kan være identifisert fem ulike mislighetsrisikofaktorer, men hvis hver og en av disse, etter revisors skjønn, ikke anses å utgjøre noen risiko, kan det være helt kurant å konkludere med at det ikke er vurdert noen forhøyet risiko for vesentlig feilinformasjon knyttet til misligheter.

Jeg har i dette kapittelet analysert og vurdert ISA 240's utgangspunkt i mislighetstriangelet, herunder definerte mislighetsrisikofaktorer som verktøy for revisors mislighetsrisikovurdering i praksis. Jeg har diskutert problemstillinger knyttet til standardens bruk av mislighetstriangelet som teoretisk rammeverk ved presentasjon av de mislighetsfaktorene som det kreves at revisor vurderer. Likeledes har jeg tatt opp problemstillinger relatert til revisors vurdering av selve faktorene.

I neste kapittel vil jeg se nærmere på betydningen av de identifiserte og vurderte mislighetsrisikofaktorene for den videre revisjonsprosessen. Hvordan krever standarden at mislighetsrisikofaktorene skal håndteres av revisor?

5. Håndtering av identifiserte mislighetsrisikofaktorer

I kapittel 1.2 opplyser jeg om at formålet med denne oppgaven er å vurdere om ISA 240, ved anvendelse av mislighetsrisikofaktorer, legger til rette for en hensiktsmessig og anvendbar mislighetsrisiko- *vurdering* og *håndtering* knyttet til regnskapsmanipulasjon. Jeg har i kapittel 4 vurdert og tolket ISA 240's anvendelse av mislighetsrisikofaktorer som grunnlag for revisors mislighetsrisikovurdering og kommet frem til at det allerede her er flere forhold som kan oppleves som problematiske eller uklare for revisor. Jeg skal nå ta for meg hvordan ISA 240 legger opp til at de samme mislighetsrisikofaktorene skal *håndteres* av revisor.

Det fremgår av ISA 240's omtale av revisors mål i forbindelse med misligheter at revisor skal «*innhente **tilstrekkelig** og **hensiktsmessig** revisjonsbevis vedrørende de **anslåtte risikoene** for vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter, gjennom utforming og iverksettelse av **egnete handlinger**.*» (ISA 240, punkt 10 (b), utheving tillegg)

Men ved gjennomgang av ISA 240, noterer jeg meg at standarden ikke gir noen eksplisitt beskrivelse av hva standardsetterne forventer at revisor skal bruke de identifiserte mislighetsrisikofaktorene til i så henseende, utenom standardens omtale av revisjonshandlinger rettet mot risiko for ledelsens overstyring av kontroller. Standardens punkt 31 til 33 er spesifikt relatert til håndtering av risiko knyttet til ledelsens overstyring av kontroller. I denne forbindelse nevner standarden at mislighetsrisikofaktorene kan hjelpe revisor med å identifisere posteringer eller justeringer som skal testes (ISA 240, punkt A43).

Ut over dette krever standarden at *vurderte risikoer* for vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter skal *adresseres* både *gjennom overordnede handlinger* rettet mot risikoer på regnskapsnivå (punkt 28 til 29) og gjennom *mer spesifikke revisjonshandlinger* rettet mot vurderte risikoer på påstandsnivå (punkt 30). Når ISA 240 krever at de vurderte risikoene, blant annet, skal være basert på identifikasjon av mislighetsrisikofaktorer, tolker jeg det slik at kravet om håndtering av vurderte risikoer gjennom både overordnede og mer spissede revisjonshandlinger også gjelder disse mislighetsrisikofaktorene.

Et problem her, er at mislighetsrisikofaktorene i utgangspunktet er veldig generelle. Om revisor, for eksempel, i ett tilfelle, vurderer en mislighetsrisikofaktor knyttet til fare for konkurs eller nærtstående brudd på lånevilkår, er ikke nødvendigvis dette spesifikt nok til å

kunne fastslå en risiko hverken på regnskaps- eller påstandsnivå. Det er her klart at ledelsen har et incentiv til å pynte på resultatet, eventuelt å manipulere egenkapitalprosenten på annet vis for å imøtekomme et eventuelt «covenants» krav, men dette kan gjøres på mange måter. Hvilken regnskapslinje, transaksjonsklasse og regnskapspåstand bør revisor rette fokus mot?

- Bokførte salgsinntekters gyldighet eller for eksempel cut-off?
- Bokførte driftskostnader eller forpliktelsers fullstendighet?
- Bokførte eiendelers verdi og/eller eksistens?

Mislighetsrisikofaktorer relatert til ledelsens holdninger eller personlige karakteristika er på samme måte enda vagere og vanskeligere å knytte opp mot noen spesifikk risiko som kan adresseres. Identifiserte muligheter kan, på en annen side, være noe mer håndterbare, da en identifisert mulighet ofte lettere kan knyttes opp mot en spesifikk risiko, men en kommer ikke utenom at det er variabelt hvor konkrete de ulike mislighetsrisikofaktorene er.

Eustler, Nickell & Robb's (2016) studie av revisors dokumentasjon av identifiserte mislighetsrisikoer og sannsynlighet for etterfølgende søksmål/konsekvenser viser at revisor, i praksis, kan være utsatt når risikoer først er identifisert. Dette understøtter hva som forventes med tanke på tilstrekkelig og hensiktsmessig adressering av disse.

*«(...) regulators are more likely to conclude that the auditor **could have done more** to detect the fraud when there is **evidence to suggest that they were aware of certain fraud risks** (e.f., financial distress). » (Eustler, Nickell & Robb, 2016 s. 380)*

Men hva er egentlig en tilstrekkelig og hensiktsmessig adressering av identifiserte mislighetsrisikofaktorer?

5.1 Håndtering av Mislighetsrisikofaktorer – Overordnede Handlinger

Jeg har tidligere fått frem at ISA 240, blant annet, krever at mislighetsrisikofaktorene skal håndteres gjennom *overordnede handlinger*. Standardens punkt 29 beskriver at revisor, ved fastsettelse av slike overordnede handlinger rettet mot risikoer for vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter på regnskapsnivå, skal:

- Sette opp et revisjonsteam hvor medlemmer som er tildelt betydelig ansvar på oppdraget har nødvendig kunnskap, ferdigheter og evner til å kunne håndtere revisors vurderte mislighetsrisiko,
- Vurdere om enhetens valg og anvendelse av regnskapspolicyer indikerer at ledelsen har forsøkt å styre resultatet,
- Og innlemme et element av uforutsigbarhet i sine revisjonshandlinger.

Apostolou, Hassell og Webber (2001, s. 49) sier om datidens SAS 82 at de identifiserte mislighetsrisikofaktorerers funksjon er knyttet til skjerping av revisors profesjonelle skepsis:

*«The fraud risk assessment is not intended to be assessed at a level (e.g. high, medium, low), as may be the case with inherent or control risk. The fraud risk assessment evolves throughout the audit and the presence of a risk factor does not necessarily mean that fraud has occurred. Rather, the presence of the risk factor should produce an audit response. **The risk factors in SAS 82 are intended to sensitize the auditor to the possibility of fraud and to heighten skepticism.** »*

Dette synes å være en interessant innfallsvinkel på hva mislighetsrisikofaktorene skal brukes til ved den videre håndteringen av mislighetsrisiko, og jeg vil ikke se bort ifra at også ISA 240 må tolkes på denne måten, ettersom de eksemplene på overordnede handlinger som standarden gir, kan tolkes som et uttrykk for skjerping av profesjonell skepsis. I tillegg sier standarden følgende:

*«Fastsettelse av overordnede handlinger for å **håndtere de vurderte risikoene** for vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter, omfatter vanligvis en vurdering av hvordan den generelle gjennomføringen av revisjonen kan **gjenspeile økt profesjonell skepsis** (...)» (ISA 240, A33, utheving tillagt)*

Eilfsen, Messier, Glower & Prawitt (2014) forklarer også at ved identifikasjon av en gjennomgående risiko for feil som følge av misligheter på regnskapsnivå, kan revisors håndtering av denne, blant annet, inkludere:

- *«**Emphasizing** to the engagement team the need to maintain **professional scepticism** in gathering and evaluating audit evidence»*

- «Assigning more **experienced staff** or those with **specialized skills**, or using **experts**»
- «Providing more **supervision**»
- «Incorporating **additional elements of unpredictability** in the selection of audit procedures to be performed»

(Eilifsen, Messier, Glower & Prawitt, 2014, s. 107-108, utheving tillegg)

Også disse eksemplene på overordnede handlinger kan, i sin helhet, betraktes som et uttrykk for skjerping av profesjonell skepsis. Og det er nok et godt poeng at skjerping av profesjonell skepsis, i seg selv, knyttet til håndtering av mislighetsrisiko, kan være en god respons på de vurderte mislighetsrisikoene. Her mener jeg at Carpenter & Reimers (2013) studie er interessant.

Studien belyser hvilken effekt oppdragsansvarlig revisors uttrykkelige fokus på utøvelse av profesjonell skepsis kan ha for det øvrige revisjonsteamets evne til å identifisere, vurdere og adressere mislighetsrisikofaktorer i praksis.

80 revisorer fra «Big 4» revisjonsfirma med tittel som «Manager» deltar i studien hvor de blir tildelt samme fiktive case der de skal identifisere, vurdere og adressere mislighetsrisikofaktorer. I halvparten av casene, fremgår det at oppdragsansvarlig revisor fremhever nødvendig bruk av profesjonell skepsis. I den andre halvparten av casene, legger oppdragsansvarlig revisor mer vekt på at man ikke skal gjøre mer enn nødvendig men likevel tilfredsstillende kravene i revisjonsstandarden (kostnadseffektivitet).

Kort oppsummert viser studien at den oppdragsansvarlige revisors forhold til og kommunikasjon om bruk av profesjonell skepsis har en direkte effekt på hvilke mislighetsrisikofaktorer som blir identifisert og vurdert samt hvordan disse blir adressert. Deltakere som blir bedt om å ivareta den profesjonelle skepsisen, gjennomfører vesentlig bedre mislighetsrisikovurderinger og utarbeider hensiktsmessige revisjonshandlinger for å håndtere disse..

Jeg mener at dette er interessant ettersom dette indikerer at revisors vektlegging av profesjonelle skepsis, i forbindelse med vurdering av mislighetsrisiko, kan være avgjørende for om en bare «gjør ting riktig» i motsetning til å «gjøre de riktige tingene». Men skjerping

av profesjonell skepsis som svar på identifiserte mislighetsrisikofaktorer, får også betydning for de krav som ISA 240 stiller i punkt 30 knyttet til øvrige revisjonshandlinger som skal adressere risikoen på *påstandsnivå*. De overordnede handlingene i punkt 28 til 29 og de øvrige revisjonshandlingene i punkt 30, må dermed sees i sammenheng.

Avslutningsvis vil jeg også kommentere at utøvelsen av de overordnede handlingene (punkt 28 til 29) også krever utøvelse av profesjonelt skjønn. Jeg viser da spesielt til de overordnede handlingene knyttet til tildeling av ansvarsområder på teamet i henhold til personens kunnskap, ferdigheter og evner. Dette henger direkte sammen med muligheten til å kunne utøve profesjonelt skjønn og jeg tolker det slik at standarden, gjennom denne handlingen, ser for seg at revisjonsteamet vil være bedre i stand til å, blant annet, utforme de mer spesifikke revisjonshandlingene (punkt 30). Men jeg har tidligere i oppgaven diskutert at det foreligger utfordringer i praksis knyttet til opparbeidelse av profesjonelt skjønn i forbindelse med misligheter som følge av manglende første hånds erfaring med dette. Jeg vil også komme inn på dette senere ved omtale av de mer spesifikke revisjonshandlingene som skal utformes for å adressere risiko for vesentlig feilinformasjon på *påstandsnivå*.

5.2 Håndtering av Mislighetsrisikofaktorer – Øvrige revisjonshandlinger

Skjerping av profesjonell skepsis og utøvelse av profesjonelt skjønn som respons på de vurderte mislighetsrisikofaktorene som, i all hovedsak, er ganske generelle, høres i første omgang relativt overkommelig ut. Men i det man innser at standardens punkt 28 og 29 også må ses i sammenheng med de handlinger som revisor må gjennomføre i henhold til punkt 30, blir det noe mer komplisert.

*«I samsvar med ISA 330 skal revisor utforme og utføre **ytterligere revisjonshandlinger** hvis art, tidspunkt og omfang er **tilpasset de vurderte risikoene** for vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter **på påstandsnivå**.» (ISA 240, punkt 30)*

Videre fremgår det av standarden at

*«Revisors handlinger for å håndtere de anslåtte risikoene for vesentlig feilinformasjon som skyldes misligheter, **på påstandsnivå**, kan innebære å endre*

typen, tidspunktet og omfanget av revisjonshandlinger...» (ISA 240, punkt A37, utheving tillagt)

Men som jeg allerede har nevnt innledningsvis i dette kapittelet, er mislighetsrisikofaktorene ganske generelle av natur. Dette kan føre til at det er vanskelig å fastsette et revisjonsprogram (ved endring av type, tidspunkt og omfang) som faktisk er tilpasset en mislighetsrisiko på påstandsnivå.

Hammersley (2011) viser til tidligere studier som dokumenterer at revisor ofte velger å øke omfanget av revisjonshandlingene for å adressere mislighetsrisiko. I et forsøk på å forklare hvorfor tidligere forskning har vist at dette er revisors prefererte respons istedenfor å, for eksempel, endre på revisjonshandlingens natur, påpeker hun at:

*« ... when high-level red flags (i.e. general incentives, opportunities, or the ability to rationalize fraud) signal only general concern about fraud during audit planning, auditors **cannot generate specific fraud hypotheses**, so increasing the extent of testing is a reasonable response. In contrast, when specific situational cues (i.e., client-specific information about activities or transactions) signal possible fraud, auditors can more **easily develop precise hypotheses** about how management might be committing fraud, and **as a consequence, specify changes to the nature of their planned procedures.** » (Hammersley, 2011 s. 103)*

Mislighetsrisikofaktorene er altså kanskje best egnet til å gi revisor en pekepinn på at *noe* må gjøres (på grunn av en identifisert økning i risikonivå), ikke nødvendigvis *hva* som må gjøres, og revisor velger derfor ofte å gjøre de samme revisjonshandlingene som før men i et økt omfang.

Men vi skal ikke overse det faktum at en *endring i omfanget* av revisjonstester faktisk er en foreslått respons på en identifisert mislighetsrisiko i henhold til ISA 240 punkt A37 og det er et poeng at en økning i omfang av tester, kan øke sannsynligheten for å finne en eventuell fiktiv postering. På en annen side er ikke denne strategien rettet mot noen spesifikk risiko, og revisor kan, ved å velge denne strategien, risikere å bare «famle i blinde». I tillegg vil sjelden en slik strategi være særlig kostnadseffektiv.

ISA 200's omtale av «revisjonsbevis» og betydning av «profesjonell skepsis» er også relevant i denne vurderingen. Det fremgår av standardens punkt 13 b) at revisjonsbevisets

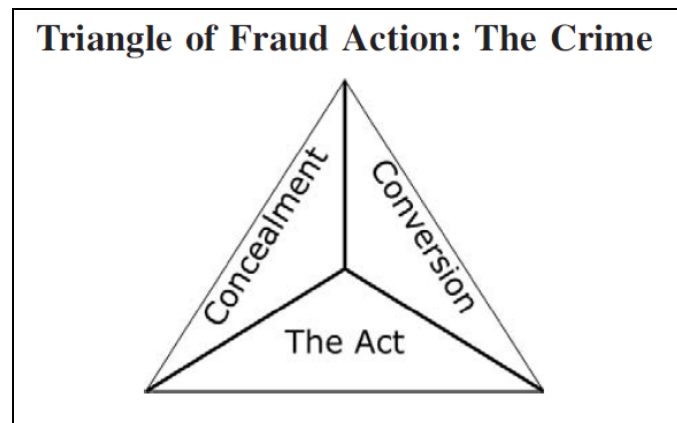
tilstrekkelighet er knyttet til kvantitet (omfang) mens revisjonsbevisets hensiktsmessighet er relatert til kvalitet (relevans og pålitelighet). Videre ser vi i ISA 200 punkt A22 at en profesjonell skeptisk holdning blant annet innebærer at revisor, ut fra omstendighetene, tar hensyn til det innhentede revisjonsbevisets hensiktsmessighet, så vel som tilstrekkelighet. Økning i omfanget for å sikre tilstrekkeligheten av innhentede revisjonsbevis er dermed, som utgangspunkt, ikke nok. Enda viktigere er dette ved adressering av mislighetsrisiko, hvor opprettholdelse av den profesjonelle skepsisen er særlig aktuell. For eksempel sier det seg selv at uredelig regnskapsrapportering som er skjult gjennom manipulasjon eller forfalskning av dokumenter, ved ledelsens overstyring av kontroller eller gjennom fordekt samarbeid, ikke vil la seg gjennomskue ved å øke antall tester av samme data og dokumentasjon fra 50 til 100 enheter. Om det er hensiktsmessig og tilstrekkelig å øke omfanget av testene for å adressere denne særskilte risikoen, kommer altså også an på vurderingen av revisjonsbevisets pålitelighet og relevans (hensiktsmessighet). Ved kun å øke omfanget av revisjonshandlingene, kommer ikke opprettholdelsen av profesjonell skepsis til sin rett.

Dersom revisor har identifisert en forhøyet risiko for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter, må sannsynligvis revisor gå lenger enn å vurdere de «overordnede» mislighetsrisikofaktorene hvis revisor skal ha noen mulighet til å adressere risikoen på en hensiktsmessig måte. Som tidligere diskutert i oppgavens kapittel 3.1 vedrørende mislighetsrisiko- vurdering og håndtering i kontekst av revisjonsrisikomodellen, vil feilaktig definering eller manglende spissing av risikovurderingen ha en direkte effekt på revisjonsrisikoen gjennom at oppdagelsesrisikoen øker ettersom revisor ikke har et godt nok utgangspunkt for å utarbeide revisjonshandlinger som er i stand til å avdekke eventuelle misligheter. Vi snakker egentlig nå om behovet for mer håndfaste, direkte og spesifikke «fraud hypotheses» (mislighetshypoteser) som trolig er mer håndterbare. Jeg viser til Hammersleys (2011) tidligere omtalte modell hvor de generelle mislighetsrisikofaktorene, i denne sammenheng, vurderes mer som «innsatsfaktorer». En nøkkelingrediens her er også anvendelse av det opparbeidede profesjonelle skjønn og i denne sammenheng vil jeg gjerne henvise til de utfordringene som jeg tidligere har diskutert knyttet til anvendelse av profesjonelt skjønn rettet mot mislighetsrisiko. Det *kan* hende at revisor ikke har hatt mulighet til å opparbeide seg tilstrekkelig profesjonelt skjønn på området, og omgjøring av identifiserte mislighetsrisikofaktorer til mer spesifikke mislighetshypoteser kan derfor være vanskelig å få til i praksis for revisor. Betyr dette at vi sitter igjen med en rekke generelle

mislighetsrisikofaktorer i henhold til ISA 240 som revisor har identifisert og vurdert men ikke helt vet hvordan en best bør håndtere?

Svaret er kanskje ja, dersom en betrakter håndteringen av mislighetsrisikofaktorer isolert sett. Men realiteten er at identifikasjon og vurdering av mislighetsrisikofaktorer bare er en del av revisors totale risikovurdering på området. Revisor skal også vurdere uvanlige/uventede sammenhenger (punkt 22) og annen informasjon (punkt 23). Uten å ha gjennomført en videre analyse av betydningen av ISA punkt 22 og 23, ser jeg det slik at hvor punkt 24 handler om identifikasjon av *mislighetsrisikofaktorer* som foreligger i tilfeller hvor misligheter *kan bli begått*, retter punkt 22 og 23 fokus mot *indikatorer* på at misligheter *allerede er begått* og at regnskapet som følge av dette inneholder vesentlig feilinformasjon. Ser man hele revisors risikovurdering samlet, kan det hende at revisor, ved hjelp av sitt (kanskje noe begrensede) profesjonelle skjønn på området, likevel er i stand til å utarbeide mislighetshypoteser som i større grad kan testes.

Jeg viser igjen til Hammersleys (2011) modell hvor hun presenterer mislighetsrisikofaktorene som en innsatsfaktor i revisors utarbeidelse av mer spesifikke mislighetshypoteser som i større grad kan adresseres, og foreslår at man også må se identifikasjonen av de nevnte indikatorene, som en del av innsatsfaktorene i denne sammenhengen. Men supplerings av mislighetsindikatorer (ISA 240, punkt 22 og 23) eller ei; det er nok ofte i praksis vanskelig for revisor å definere håndterbare og hensiktsmessige mislighetshypoteser for å adressere de vurderte mislighetsrisikofaktorene. Dette som følge av revisors begrensede første hånds erfaring med misligheter i praksis. Trolig kunne det vært hensiktsmessig med ytterligere veiledning knyttet til hvilke metoder ledelsen faktisk kan benytte for å begå misligheter og i ettertid skjule. Hvis revisor har kompetanse knyttet til hvordan misligheter kan begås og skjules, vil det trolig være lettere for revisor å fange opp indikasjoner på at metodene er benyttet og dermed konstruere revisjonshandlinger som kan avdekke dette. Når standardsetterne poengterer at kravene i ISA 240 er utformet for å *hjelpe* revisor i forbindelse med vurdering og håndtering av mislighetsrisiko, kan det kanskje derfor være et alternativ å erstatte eller supplere det tradisjonelle mislighetstriangelet med «The Triangle of Fraud Action» (Dorminey, Fleming, Kranacher & Riley, 2012). I denne modellen representerer «The Act» selve misligheten, mens «Conversion» og «Concealment» henholdsvis representerer hva som oppnås som resultat av misligheten og hvordan misligheten i etterkant kan forsøkes skjult.

(Triangle of Fraud Action, Dorminey, Fleming, Kranacher & Riley. 2012, s. 559)

Trompeter, Carpenter, Desai, Jones & Riley (2013) mener at kjennskap til og vurdering av sistnevnte triangel, er viktig for revisors mulighet til å anslå mislighetsrisiko nettopp med tanke på *hvordan* ledelsen kan begå misligheter. På denne måten er revisor i etterkant bedre rustet til å utforme hensiktsmessige revisjonshandlinger for å kunne redusere den tidligere nevnte oppdagelsesrisikoen til et akseptabelt nivå.

Som nevnt tidligere, er det derfor kanskje hensiktsmessig å gjennomføre en kartlegging av revisors kunnskapsnivå på området, etterfulgt av økt fokus på kompetanseheving knyttet til hvilke metoder ledelsen kan benytte for å begå og skjule misligheter samt indikatorer på at slike metoder er anvendt.

Kort oppsummert, kan det se ut til at mislighetsrisikofaktorenes noe generelle natur, gjør at disse er vanskelige å håndtere isolert sett. Standarden synes heller ikke å gi noen god veiledning knyttet til bruken av faktorene i praksis. Jeg tolker det slik at mislighetsrisikofaktorene er best egnet til å skjerpe revisors profesjonelle skepsis, men dette kan også bety at det kreves endring i revisjonsplanen med tanke både på revisjonshandlingenes omfang, tidspunkt og natur. For å kunne utarbeide spesifikke mislighetshypoteser som er mer håndterbare, bruker revisor mislighetsrisikofaktorene som innsatsfaktor sammen med de vurderinger som revisor har gjort i forbindelse med identifikasjon av uvanlige/uventede sammenhenger eller annen informasjon (indikatorer) som tyder på at det foreligger risiko for vesentlig feilinformasjon av misligheter. Revisors manglende første hands erfaring med misligheter kan, imidlertid, medføre at revisor sliter med å utarbeide hensiktsmessige og håndterbare mislighetshypoteser i praksis. Dette kan resultere i at håndtering av mislighetsrisikofaktorer kan være vanskelig. Ved å øke revisors

kompetanse knyttet til hvilke metoder ledelsen kan benytte for å begå og skjule misligheter, kan revisor være bedre rustet til å utarbeide mer spesifikke og håndterbare mislighetshypoteser.

6. Diskusjon og konklusjon

I denne oppgaven har jeg vurdert om ISA 240, ved anvendelse av mislighetsrisikofaktorer, legger til rette for en hensiktsmessig og anvendbar mislighetsrisiko- vurdering og håndtering knyttet til regnskapsmanipulasjon. I forbindelse med dette har jeg vurdert om revisor kan ha behov for ytterligere veiledning på området enn den veiledning som allerede finnes i ISA 240, om ISA 240's omtale av mislighetsrisikofaktorer er uklar eller vanskelig å tolke, samt om det finnes utfordringer ved anvendelse av ISA 240, med tanke på mislighetsrisikofaktorer, i praksis.

Blant annet har jeg identifisert at det tidligere er stilt spørsmål ved standardens bruk at *mislighetstriangelet* for å hjelpe revisor å *forutse* om det kan foreligge misligheter i form av regnskapsmanipulasjon i enhetens regnskap. Tidligere forskningsartikler og studier kommer også med gode poenger på at mislighetstriangelet, slik det også anvendes i ISA 240, har manglende empiriske data som kan støtte hvorfor akkurat denne modellen skal legges til grunn. (Donegan & Ganon, 2008) I tillegg er det studier som peker på at modellen kan betegnes som mangelfull når det gjelder tilfeller av regnskapsmanipulasjon ettersom den ikke tar hensyn til muligheten for fordekt samarbeid, ledelsens overstyring av kontroller eller gruppedynamikk innad i en organisasjon. (Trompeter, Carpenter, Desai, Jones & Riley, 2013) Jeg argumenterer imidlertid for at modellens mangler knyttet til ledelsens overstyring av kontroller, er kompensert for ved standardens krav om at denne risikoen skal adresseres spesifikt.

Den diskuterte problematikken ovenfor er ikke knyttet til at ISA'en er uklar eller vanskelig å tolke på området, men det er ikke til å stikke under en stol at det kan diskuteres om anvendelse av mislighetsrisikofaktorer i henhold til mislighetstriangelet faktisk er hensiktsmessig. Dette får dermed betydning for de utfordringer som revisor står ovenfor i praksis. Samtidig poengterer jeg at standarden ikke gir uttrykk for et spesifikt krav om at mislighetstriangelet, som *modell*, skal anvendes ved revisors risikovurdering. Det kreves bare at mislighetsrisikofaktorene skal vurderes, og disse er i standarden *eksemplifisert* ved bruk av mislighetstriangelet. Dette poenget mener jeg også gir et indirekte svar på spørsmålet om ISA240's mening om *antallet* mislighetsrisikofaktorer som må være identifisert for at revisor skal vurdere at det foreligger en vesentlig mislighetsrisiko; det er ikke et krav at det må være identifisert *en* faktor fra hvert av de tre elementene i

mislighetstriangelet, altså kan identifikasjon av *en* faktor være nok. Dette betyr likevel ikke at identifikasjon av flere faktorer alltid er ensbetydende med at revisor må vurdere at det foreligger en vesentlig mislighetsrisiko. Dette avhenger av revisors vurdering av den enkelte faktor. Så selv om ISA 240's omtale av mislighetsrisikofaktorer med hensyn på akkurat dette kanskje er noe uklar, mener jeg likevel at den er mulig å tolke, så det er trolig ikke akkurat her revisor trenger ytterligere veiledning for å kunne gjennomføre en god mislighetsrisikovurdering i praksis.

Videre har jeg også fått frem standardens noe varierende og til dels manglende empiriske støtte bak de mislighetsrisikofaktorene som eksemplifiseres, samt tilhørende utfordringer knyttet til krav om at revisor selv forventes å identifisere ytterligere mislighetsrisikofaktorer. Dette kan skape utfordringer for revisor ved anvendelse av ISA 240 i praksis. Den vurderte risikoen for vesentlig feilinformasjon som faktisk legges til grunn dikterer hvilken oppdagelsesrisiko revisor kan tillate seg og det er dermed kritisk at revisors mislighetsrisikovurdering faktisk er vel- overveid og begrunnet. Det er ikke formålstjenlig for noen parter at revisor feilaktig vurderer risikoen for vesentlig feilinformasjon for høy på grunn av anvendelse av mislighetsrisikofaktorer som i realiteten ikke har noen prediksjonsevne. Motsatt kan bruk av mislighetsrisikofaktorer, i de tilfeller hvor de faktisk har en prediksjonsevne, være en god innsatsfaktor i revisors risiko- vurdering og håndtering. Jeg mener derfor at standardsetterne og profesjonen generelt kunne hatt god nytte av en større kartlegging av hver enkelt mislighetsrisikofaktors faktiske prediksjonsevne, slik disse er definert i ISA 240. Det kunne også vært interessant å kartlegge hvorvidt revisor i praksis faktisk identifiserer ytterligere mislighetsrisikofaktorer enn de eksemplene som allerede er listet opp i ISA 240, hvilke faktorer dette eventuelt er og hvilke vurderinger revisor har gjort seg for å faktisk kunne identifisere dette som faktorer som skal kunne ha en forutsetning til å predikere misligheter. I samme henseende har jeg også påpekt at standarden ikke gir, og kanskje ikke kan gi, svar på om noen faktorer bør vektlegges mer enn andre. Dette kunne kanskje blitt løst ved gjennomføring av studier av de spørsmål som jeg har løftet ovenfor. I tillegg har jeg identifisert et behov for ytterligere forskning og deretter veiledning i ISA 240 knyttet til hvilke «spesifikke forhold» som kan være til stede for at en eventuell faktor ikke skal måtte vurderes å utgjøre noen risiko for vesentlig feilinformasjon.

Jeg har også tatt hensyn til den kompliserende faktor knyttet til at alle vurderinger må gjennomføres ved bruk og opprettholdelse av henholdsvis revisors profesjonelle skjønn og skepsis. Det er flere utfordringer som følger med disse begrepene med tanke på

mislighetsrisiko. For eksempel er det profesjonelle skjønn, til en viss grad, et subjektivt begrep. Stikkord som relevant «kompetanse» og «erfaring» er av stor betydning men er i praksis vanskelig å tilegne seg når det gjelder misligheter. Dette har også stor betydning for revisors evne til å faktisk *håndtere* de vurderte mislighetsrisikofaktorene.

Dette har jeg også drøftet i forbindelse med vurderingen av hvilken anvendelse de identifiserte og vurderte mislighetsrisikofaktorene får i den videre revisjonsprosessen. Jeg diskuterer at det ikke fremgår helt klart fra standarden hva som egentlig er hensikten bak identifikasjonen av mislighetsrisikofaktorene, altså hvordan de skal håndteres. Selv om mislighetsrisikofaktorene gir oss en pekepinn på at *noe* må gjøres (på grunn av identifisert økning i risikonivå), vet vi ikke nødvendigvis *hva* som må gjøres (Hammersley, 2011). Jeg konkluderer med at mislighetsrisikofaktorene, i all vesentlighet, er veldig generelle og trolig må adresseres gjennom utarbeidelse av mer *spesifikke mislighetshypoteser* (Hammersley, 2011) til dels gjennom *skjerping av revisors profesjonelle skepsis*. De spesifikke mislighetshypotesene kan i mye større grad håndteres på en hensiktsmessig måte. Jeg henviser til omtale av revisjonsrisikomodellen og trekker frem at feilaktig definering av risiko eller det at risikoen *ikke spisses tilstrekkelig*, også kan medføre at de utformede revisjonshandlingene ikke vil avdekke eventuell vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter; oppdagelsesrisiko, og dermed også revisjonsrisiko økes som følge av dette. Standardsetterne synes å *erkjenne* at oppdagelsesrisikoen knyttet til risiko for vesentlige feil som følge av misligheter er økt samtidig som at denne økte oppdagelsesrisikoen ikke *aksepteres*. Dette synliggjør hvilken komplisert oppgave revisor står ovenfor ved nettopp håndtering av de vurderte mislighetsrisikofaktorene. For at ISA 240 faktisk skal nå sin målsetting om å hjelpe revisor også i sin *håndtering* av mislighetsrisiko, bør det derfor tydeliggjøres hvordan faktorene *skal* håndteres.

I tillegg bør revisor få ytterligere veiledning knyttet til hvordan mer spesifikke mislighetshypoteser kan utarbeides. En nøkkelingrediens her er kunnskap og kompetanse om hvilke *metoder* ledelsen kan benytte for å begå og i etterkant forsøke å skjule mislighetene samt hvilke indikatorer revisor kan komme over som tyder på at den enkelte metoden er benyttet. Her er revisors kompetanse og erfaring (les: profesjonelt skjønn) en utfordring i praksis på nåværende tidspunkt på grunn av revisors manglende første hnds erfaring (Hammersley, 2011) med misligheter. Ved kartlegging av revisors kompetansenivå og utarbeidelse av ytterligere veiledning på dette området kan man redusere den økte oppdagelsesrisikoen som ikke kan aksepteres og dermed oppnå en akseptabel revisjonsrisiko

også knyttet til risikoen for vesentlig feilinformasjon som følge av misligheter. Men jeg innser at dette også har sine begrensninger ettersom listen over metoder er under stadig utvidelse; det er nok bare fantasien som setter grensene.

Litteraturliste

Bøker:

Eilifsen, Aasmund & Messier, William F. Jr. & Glover, Steven M. & Prawitt, Douglas F. (2014). *Auditing & Assurance Services* (Third international edition). New York: McGraw-Hill Education.

Lippman, Walter & Pierce R. Anne. 2009. *The Stakes of Diplomacy. Walter Lippman. With a new introduction by Anne R. Pierce*. 2. utgave. New Jersey: Transaction Publishers.

Walløe Tvedt, Morten. 2014. *Å skrive analyse- og masteroppgaver i jus*. 1. utgave. Oslo: Cappelen Damm AS.

Tilsynsrapporter:

Finanstilsynet. (2012). Fellesrapport. *Inntektsrevisjon og virksomhetsforståelse*. (Tematilsyn 2012). Oslo: Finanstilsynet.

Internasjonale revisjonsstandarder:

Den norske Revisorforening. 2010. *ISA 240 Revisors oppgaver med og plikter til å vurdere misligheter ved revisjon av regnskaper*. The International Federation of Accountants

Den norske Revisorforening. 2010. *ISA 200 Overordnede mål for den uavhengige revisor og gjennomføringen av en revisjon i samsvar med de internasjonale revisjonsstandardene*. The International Federation of Accountants

Den norske Revisorforening. 2010. *ISA 315 – Identifisering og vurdering av risikoene for vesentlig feilinformasjon gjennom forståelse av enheten og dens omgivelser (revidert)*. The International Federation of Accountants.

Den norske Revisorforening. 2010. *ISA 320 – Vesentlighet ved planlegging og gjennomføring av en revisjon*. The International Federation of Accountants.

Den norske Revisorforening. 2010. *ISA 330 – Revisors håndtering av anslåtte risikoer*. The International Federation of Accountants.

Lover/Forarbeider:

Revisorloven. Lov 15. januar 1999 nr. 2 om revisjon og revisorer.

NOU 1997:9 (1997) *Om Revisjon og Revisorer*. Oslo: Statens Forvaltningstjeneste, Statens Trykning.

NOU 2017:15 (2017) *Forslag til ny lov om revisjon og revisorer*. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon Informasjonsforvaltning.

Forskningsartikler:

- Apostolou, Barbara & Hassell, John M. & Webber, Sally A. 2001. *CPA Journal. Fraud Risk Factors: Ratings by Forensic Experts*. Vol. 71, issue 10. p48. 5.p.
- Apostolou, Barbara A. & Hassell, John M. & Webber, Sally A. & Sumners, Glenn E. 2001. *Behavioral Research in Accounting. The Relative Importance of Management Fraud Risk Factors*. Vol 13, p1. 24.p.
- Bell, Timothy B. & Carcello, Joseph V. 2000. *Auditing: A Journal of Practice & Theory. A decision aid for assessing the likelihood of fraudulent financial reporting*. Vol. 19.
- Boyle, Douglas M. & DeZoort, F. Todd & Hermanson, Dana R. 2015. *Journal of Accounting & Public Policy. The effect of alternative fraud model use on auditor's fraud risk judgments*. Vol. 34. Utgave 6. Pp 578-596.
- Carpenter, Tina D & Reimers, Jane L. 2013. *Behavioral Research in Accounting. Professional Skepticism: The Effects of a Partner's Influence and the Level of Fraud Indicators on Auditors' Fraud Judgments and Actions*. Vol. 25, No. 2. Pp. 45-69.
- Clinard, Marshall B. 1954. *American Sociological Review. Reviewed work: Other People's Money: A Study in the Social Psychology of Embezzlement*, by Donald R. Cressey. Vol. 19, nr. 3, s. 362-363.
- Cohen, Jeffrey & Ding, Yuan & Lesage, Cédric & Stolowy, Hervé. 2010. *Journal of Business Ethics. Corporate Fraud and Managers' Behavior: Evidence from the Press*. pp. 271-315.
- Donegan, James. J. & Ganon, Michele W. 2008. *Accounting and the Public Interest. Strain, Differential Association, and Coercion: Insights from the Criminology Literature on Causes of Accountant's Misconduct*. Vol. 8.
- Dorminey, Jack & Fleming, A. Scott & Kranacher, Mary-Jo & Riley, A. Richard Junior. 2012. *Issues in Accounting Education. The Evolution of Fraud Theory*. Vol. 27, no 2. pp. 555-579.
- Eustler, Jared & Nickell, Erin Burrell & Robb, Sean E.G. 2016. *Accounting Horizons. Fraud Risk Awareness and the Likelihood of Audit Enforcement Action*. Vol 30. No 3. Pp. 379-392
- Hackenbrack, Karl. 1993. *Auditing: A Journal of Practice & Theory. The effect of Experience with Different Sized Clients on Auditor Evaluations of Fraudulent Financial Reporting Indicators*. Vol. 12. No 1.
- Hammersley, Jacqueline S. 2011. *Auditing: A Journal of Practice & Theory. A Review and Model of Auditor Judgments in Fraud-Related Planning Tasks*. Vol. 30, No 4. Pp.101-128.

- Hammersley, Jacqueline S. & Johnstone, Karla M. & Kadous, Kathryn. 2011. *Auditing: A Journal of Practice & Theory. How do Audit Seniors Respond to Heightened Fraud Risk?* Vol. 30, No 3. Pp 80-101.
- Huand, Yan Shaio & Lin, Chi-Chen & Chiu, An-An & Yen, David C. 2017. *Information Systems Frontiers. Fraud detection using fraud triangle risk factors.* Volume 19. Pp 1343-1356.
- Johnson, Eric N. & Kuhn, John R. & Apostolou, Barbara A. & Hassell, John M. 2013. *Auditing: A Journal of Practice & Theory. Auditor Perception of Client Narcissism as a Fraud Attitude Risk Factor.* Vol 32, No 1. Pp 203-209.
- Hogan, Chris E. & Rezaee, Zabihollah & Riley, Richard A. Jr. & Velury, Uma K. 2008. *Auditing: A Journal of Practice and Theory. Financial Statement Fraud: Insights from the Academic Literature.* Vol. 27, No 2. Pp 231-252.
- Roden, Dianne M & Cox, Steven R. & Kim, Joung Yeon. 2016. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal. The Fraud Triangle as a Predictor of Corporate Fraud.* Volume 20, s. 80-92.
- Strawser, Jerry R. 1991. *Auditing: A journal of Practice & Theory. Examination of the Effect of Risk Model Components on Perceived Audit Risk.* Vol. 10, No. 1. S. 126-135.
- Trompeter, Gregory M. & Carpenter, Tina D. & Desai, Naman & Jones, Keith L. & Riley, Richard A. Jr. 2013. *Auditing: A Journal of Practice & Theory. A Synthesis of Fraud – Related Research.* Vol. 32. Pp 287-321.
- Wilks, Jeffrey T. & Zimbelman, Mark F. 2004. *Contemporary Accounting Research. Decomposition of Fraud-Risk Assessments and Auditors' Sensitivity to Fraud Cues.* Vol. 21. Nr. 3.

Artikler:

- Fazal, Hasaan. 2011. PakAccountants. How professional judgement and professional skepticism are different in application. Hentet fra: <http://pakaccountants.com/profession-judgement-and-professional-skepticism-difference-in-application/>
- Hegnar.no. 2008, 16. oktober. *Dette er Fast-saken.* Hegnar. Hentet fra: <http://www.hegnar.no/Nyheter/Naeringsliv/2008/10/Dette-er-Fast-saken>
- Lamprecht, Jana. 2017. *Accounting Weekly. Defining professional judgement and professional skepticism.* Hentet fra: <http://pakaccountants.com/profession-judgement-and-professional-skepticism-difference-in-application/>
- McKee, Thomas E. 2010. *January 2010/The CPA Journal. The 'Cry Wolf' Problem in Current Fraud Auditing Standards.* Ss. 60-62.

The Economist (2014, 13. desember). The Dozy Watchdog. *The Economist*. Hentet fra:
<https://www.economist.com/news/briefing/21635978-some-13-years-after-enron-auditors-still-cant-stop-managers-cooking-books-time-some>

Sarup, Deepak 2004. *Information Systems Control Journal. Watchdog or Bloodhound? The push and pull Toward a New Audit Model*. Vol. 1. Hentet fra
<http://documents.routledge-interactive.s3.amazonaws.com/9780415508117/articles/watchdog.pdf>

Annet:

ABS – The Association of Business Schools, 2015. *Academic Journal Guide 2015*. Hentet fra
<http://gsom.spbu.ru/files/abs-list-2015.pdf>

ACFE – Association of Certified Fraud Examiners, 2016. *Report to the Nations on Occupational Fraud and Abuse, 2016 Global Fraud Study*. Hentet fra:
<http://www.acfe.com/rtn2016/costs.aspx>

KPMG, 2013. *Summary of the KPMG Professional Judgment Framework – Understanding and Developing Professional Judgment in Auditing and Accounting*. Hentet fra:
<https://kpmg-univ.adobecqms.net/content/dam/kpmg-univ/prof-judgment/KPMG-UC-ProfJudg-Summary.pdf>